

INTRODUCZIUN

1. Preschentai p.pl. las infurmaziuns generalas necessarias, quai vul dir il svilup da l'istorgia da la politica da lingua en Voss pajais, ina survista da la situaziun demografica ed economica da las differentas regiuns sco er indicaziuns davart la structura costituziunala ed administrativa dal stadi.

Tenor l'artitgel 15 da la charta da las linguas suttamettan las parts contrahentas regularmain in rapport davart la realisaziun da la charta da las linguas al secretari general dal cussegl da l'Europa. La Svizra preschenta qua ses terz rapport. El è vegnì elavurà sin basa dal segund rapport da la Svizra dals 18 da december 2002 e tegna quint dal svilup da la politica da lingua en ils chantuns e tar la confederaziun. El prenda posiziun tar las recumandaziuns dal comité dals ministers dal cussegl da l'Europa sco er da talas dal comité da las expertas e dals experts, sco ch'ellas èn formuladas en lur segund rapport da las expertas e dals experts dals 22 da settember 2004.

1. Infurmaziuns generalas

1.1 Survista istorica da la politica da lingua svizra

La situaziun linguistica odierna da la Svizra è il resultat d'ina lunga istorgia da linguas. Ses decurs è er vegnì influenzà da la situaziun geografica dal pajais. En il territori da la Svizra dad oz èn sa domiciliadas differentas gruppas linguisticas da l'Europa. Ils dus pievels ils pli vegls da l'antica preromana enconuschents en quest territori èn ils Rets ed ils Celts. Davent da la fin da l'emprim tschientaner avant Cristus fin 400 suenter Cristus han ils Romans e differentes auters pledaders romanisà il territori. Ina terza cumponenta linguistica han purtà ils Germans. Dapi il 5avel e 6avel tschientaner èn ils Alemans immigrads nà dal nord, èn penetrads successivmain en ils abitadis existents fin a las Prealps ed en parts dal territori alpin ed han stabilì là in territori linguistic german; ils Burgognais dentant ch'èn immigrads en la Svizra romanda èn vegnids romanisads, medemamain ils Langobards en il Tessin.

La plurilinguitad po vegnir considerata sco constanta fundamentala da la Svizra. Politicamain impurtanta è quella dentant daventada pir en il decurs dal 19avel tschientaner. La veglia confederaziun cun ses 13 stadis (dapi il 1513) era davent dal 1291 anc per gronda part germanofona. In'excepziun era sulettamain il stadi biling da Friburg. Las linguas romanas eran limitadas a tscherts stadis alliads ubain a regiuns subditas. Allianzas temprivas da singuls stadis da la veglia confederaziun cun la republica municipale da Genevra han rinforzà ina tscherta orientaziun da la veglia confederaziun vers il territori linguistic franzos.

Pir cun las grondas midadas dal 1798 è naschida parallelamain cun l'egualitad politica dals burgais er la conscienza d'in sistem statal pluriling. Ils texts da lescha da la Republica helvetica (1798-1803) per exempel èn vegnids scrits en las linguas tudestg, franzos e talian che valevan sco egualas.

Gia durant la mediaziun (a partir dal 1803) dentant ha questa egualitad da las linguas pers sia valaivladad, ed en il temp da la restauraziun (a partir dal 1815) ha la lingua tudestga alura reacquistà puspè cumplainamain sia posiziun suprema. Tuttina ha gist la renunzia ad in model da stadi centralistic sco quel da la Helvetica contribuì essenzialmain a la nova

reglamentaziun che resguarda l'egualitad da las linguas en il stadi federativ svizzer dal 1848. La fusiun ad in stadi federativ ha numnadamain dà als chantuns ina gronda autonomia politica e culturala. Quels han applitgà vinavant la(s) lingua(s) discurreda(s) en lur territori chantunal ed han contribuì uschia al mantegniment da la diversitad culturala e linguistica da la Svizra.

La constituziun federala dal 1848 ha respundì la dumonda da la plurilinguitad cun renconuscher en l'artitgel 109 las trais linguas principalas dal pajais sco linguas naziunalas cun la medema valor:

Las trais linguas principalas da la Svizra, il tudestg, il franzos ed il talian, èn linguas naziunalas da la confederaziun.

La revisiun totala da la constituziun federala dal 1874 ha mantegnì en l'artitgel 116 l'egualitad da la lingua tudestga, franzosa e taliana sco linguas naziunalas da la confederaziun. Ultra da quai ha ella prescrit en l'artitgel 107 CF che tut las trais linguas naziunalas stoppian esser represchentadas en il tribunal federal.

Avant l'erupziun da la segunda guerra mundiala ha la Svizra renconuschì il rumantsch sco lingua naziunala. Uschia ha ella exprimì ch'ella chapescha il mantegniment e la promoziun da la diversitad e da la tradiziun linguistica e culturala sco ina garanzia per la solidaritad naziunala: en la votaziun dal pievel dals 20 da favrer 1938 ha il rumantsch, ed uschia ina lingua regionala betg standardisada, survegnì in status naziunal. Da nov è pia vegnì differenzià tranter quatter linguas naziunalas da la Svizra e trais linguas uffizialas da la confederaziun. L'artitgel da linguas 116 da la constituziun federala sa clamava a partir da l'onn 1938:

¹ Il tudestg, il franzos, il talian ed il retorumsch èn ils linguatgs naziunals da la Svizra.

² Il tudestg, il franzos ed il talian vegnan declerads sco linguatgs uffizials da la confederaziun.

L'impuls per ina proxima revisiun da l'artitgel da linguas da la constituziun federala ha dà cusseglier naziunal grischun Martin Bindi il 1985 cun ina moziun. Quella pretendeva dal cussegl federal da reveder l'artitgel da linguas 116 CF cun l'argumentaziun che la basa costituziunala existenta na tanschia betg per promover e mantegnair a moda suffizienta las linguas naziunalas fermamain periclitadas. La moziun pretendeva da renconuscher il rumantsch sco lingua uffiziala da la confederaziun per augmentar uschia la valor da quel e da prender mesiras per mantegnair il territori linguistic tradiziunal da las minoritads periclitadas. L'artitgel costituziunal, approvà cun gronda majoritad l'onn 1996, sa clamava:

¹ Las linguas naziunalas da la Svizra èn il tudestg, il franzos, il talian ed il rumantsch.

² La confederaziun ed ils chantuns promovon la chapientscha ed ils barats tranter las cuminanzas linguisticas.

³ La confederaziun sustegna las mesiras dals chantuns Grischun e Tessin per il mantegniment e la promoziun dal rumantsch e dal talian.

⁴ Las linguas uffizialas da la confederaziun èn il tudestg, il franzos ed il talian. Per il contact cun persunas da lingua rumantscha è er il rumantsch lingua uffiziala da la confederaziun. La lescha regla ils detagls.

Cun la revisiun totala da la constituziun federala dals 18 d'avrigl 1999 cumpara l'alineia davart las linguas naziunalas da nov en in agen artitgel al cumenzament da la constituziun federala (art. 4 CF). Da nov vegn er fixà explicitamain il dretg fundamental da la libertad da lingua en l'artitgel 18 CF. Las disposiziuns da l'artitgel 116 vCF alineas 2, 3 e 4 vegnan integradas da nov en l'artitgel 70 CF e cumplettadas cun ils alineas 2 e 4.

Art. 4 Linguas naziunalas

Las linguas naziunalas èn il tudestg, franzos, talian ed il retorumantsch.

Art. 18 Libertad da lingua

La libertad da lingua è garantida.

Art. 70 Linguas

¹Las linguas uffizialas da la confederaziun èn il tudestg, il franzos ed il talian. En il contact cun persunas da lingua retorumantscha è er il retorumantsch lingua uffiziala da la confederaziun.

²Il chantun determineschan lur linguas uffizialas. Per mantegnair l'enclegientscha tranter las cumanzas linguisticas, respectan els la cumposiziun linguistica usitada e resguardan las minoritads linguisticas tradiziunalas.

³La confederaziun ed ils chantuns promovan la communicaziun ed il barat tranter las cumanzas linguisticas.

⁴La confederaziun sustegna ils chantuns plurilinges tar l'adempliment da lur incumbensas spezialas.

⁵La confederaziun sustegna mesiras dals chantuns Grischun e Tessin per mantegnair e promover la lingua retorumantscha e taliana.

Sin fundament da la nova situaziun giuridica ha l'administraziun federala elavurà in relasch per realisar las disposiziuns amplifitgadas da la politica da lingua da la constituziun federala. Ella ha fatg ina consultaziun davart il project da lescha e suttamess – sin basa dals resultats – il sboz elavurà cun la missiva al cussegl federal per l'approvaziun. Ils 28 d'avrigl 2004 ha il cussegl federal prendì posiziun davart il sboz preliminar per ina lescha da linguas (LLing) ed ha refusà tant il sboz da la lescha sco er la missiva respectiva. El ha motivà sia decisiun cun l'incumbensa dal cussegl federal da spargnar e cun la mancanza da las resursas finanzialas. Cun duas moziuns dal cussegl naziunal è il cussegl federal alura vegnì intimà da tuttina suttametter la lescha da linguas al parlament. Circa a medem temp è vegnida lantschada l'iniziativa parlamentara da Levrat (04.429. Lescha federala davart las linguas naziunalas) dals 7 da matg 2004. Las cumissiuns per scienza, educaziun e cultura (CSEC) da las duas chombras han approvà questa iniziativa. Sin basa da quest conclus ha la cumissiun dal cussegl naziunal cumenzà a tractar la lescha da linguas ils 24 da zercladur 2005. Il zercladur 2005 ha la CSEC dal cussegl naziunal (CSEC CN) cumenzà a tractar il project. Suenter avair fatg ina segunda lectura il fanadur 2006 vegn la CSEC CN probablmain a tractar a fin il project e l'assegnar al cussegl naziunal per ch'el vegnia tractà en il plenum.

1.2 Situaziun demografica e politic-economica

Augment da la populaziun

Tenor ils resultats da la dumbraziun federala dal pievel dal 2000 vivan oz 7,28 milliuns umans en Svizra. En cumparegliaziun cun l'ultima dumbraziun dal pievel l'onn 1990 è la populaziun s'augmentada per 6,0%. Tranter las regiuns linguisticas (tenor la definiziun da la regiun linguistica da la dumbraziun da 2000) èn la Svizra rumantscha (5,2%) e la Svizra tudestga (5,5%) creschidas sut la media e la Svizra franzosa (7,2%) e la Svizra taliana (8,6%) sur la media. L'augment en la Svizra rumantscha, q.v.d. en las vischnancas, en las qualas la gronda part dals abitants discurra rumantsch, sto vegnir attribuida a l'immigraziun internaziunala ed al surpli da naschientschas che han cumpensà las perditas da la migraziun interna. L'augment en la Svizra taliana sto vegnir attribui surtut a l'immigraziun internaziunala ed a la migraziun interna.

L'augment natiral da la populaziun è regressiv e perda sia impurtanza sco componenta da l'augment total da la populaziun. La rata d'augment natirala la pli gronda, q.v.d. l'augment da la populaziun che po vegnir attribui al surpli da naschientschas, ha la Svizra romanda (3,6%), suandada da la Svizra tudestga (2,7%) e dal territori linguistic rumantsch (1,4%) che

ha registrà tradiziunalmain ils surplis da naschientschas ils pli gronds. L'augment natiral è en Svizra taliana debel e munta a radund 1%.

Migraziun

Ultra dal surpli da naschientschas è responsabel er il surpli d'immigraziuns, surtut dals stadis da l'anteriura Jugoslavia, per l'augment da l'entira populaziun. La quota da las personas estras è s'augmentada tranter il 1990 ed il 2000 da 18,1% a 20,5%. La preschientscha da las personas da derivanza taliana percenter è sa reducida marcantamain (ellas èn returnadas u daventadas burgaisas) e quella d'autras naziunalitads è s'augmentada. Circa in quart da la populaziun estra en Svizra deriva oz dals stadis successurs da l'anteriura Jugoslavia. Suerter las Talianas ed ils Talians furman las personas da la republica federala Jugoslavia odierna la segund gronda grupp da personas estras, suandà da las personas da derivanza portugaisa. Mo circa 13% da las estras e dals esters derivan da pajais ordaifer l'Europa.

Situaziun politic-economica

La creschientscha economica è stada flaivla ils ultims diesch onns. En il fratemp è ella s'augmentada puspè. Tar las fluctuaziuns conjunturalas è vegnida vitiers ina creschientscha tendenziala da la productivitat da lavur da mo 1%. L'occupaziun è s'augmentada vinavant levamain, d'ina vart sin basa dal svilup demografic e da l'autra vart sin basa da l'immigraziun ch'è restada minima – cumpareglià cun experientschas da pli baud – malgrà l'introducziun da la cunvegna davart la libra circulaziun da personas cun la UE. La creschientscha flaivla da las entradas è per gronda part vegnida absorbada dals custs da sanadad creschids ch'èn sa manifestads en las premias da la cassa da malsauns. Ils preventivs dals trais stgalims dal stadi èn vegnids engrevgiads tras ils custs che creschan spert en il sector social.

Dapi il 1995 n'è l'economia dals chantuns Tessin e Grischun betg pli sa sviluppada davent dal svilup general sin plaun naziunal. La dischoccupaziun en il chantun Tessin (4,3% il fanadur 2005) sa chatta anc adina sur la media naziunala (3,5%), entant ch'ella importa en il Grischun vinavant mo 1,8%. La plivalur per ura da lavur è sa situada il 2002 (funtauna: institut da perscrutaziun da la conjuntura da Basilea) en il Grischun tar 22,5 (en US\$ PPP 1997 sin la basa dals pretschs dal 1990), pia tar 83% da la media naziunala, en il Tessin tar 24,2, pia tar 89% da la media naziunala (27,2). L'on 1997 sa chattavan questas cifras da la productivitat dals chantuns Grischun e Tessin tar 20,7 resp. 22,8, q.v.d. tar 81% resp. tar 89% da la media svizra (25,6). L'augment da l'occupaziun e da la productivitat da lavur en il Tessin – sco sin il nivel naziunal – sto en spezial vegnir attribui a l'augment en il sector da las finanzas, spezialmain a Lugano. En il Grischun mussa la stagnaziun da l'occupaziun dapi l'on 1997 la mancanza da dinamica en il sector dal turissem: la purschida da destinaziuns è s'engrondida sin tut il mund er per il turissem d'enviern ed è savens pli attractiva en quai che riguarda ils pretschs (regress da las pernottaziuns en hotels tranter 1990/91 e 2002/03 da 6.9 milliuns a 5.9 milliuns).

Il svilup da l'entrada per chau e da la plivalur per ura da lavur è fitg different en il Grischun ed en il Tessin. L'entrada per chau en il chantun Grischun sa chatta tar 43'323.– francs (2002, UST [valor provisorica]), q.v.d. tar 89% da la media naziunala, en il Tessin tar 37'242.– francs, q.v.d. tar 77% da la media naziunala (48'604.– francs). Avant diesch onns sa chattavan las valurs (nominalas) dal Grischun e dal Tessin anc tar 37'973.– francs e tar 35'941.– francs, pia tar 89% resp. tar 85% da la media naziunala (42'483.– francs). La midada da las posiziuns en ils chantuns Grischun e Tessin tranter la productivitat e l'entrada per chau mussa in'autra cumposiziun da la populaziun (vegliadetgna, part da las personas cun activitad da gudogn) e la rolla pli u main impurtanta da las entradas pajadas u acquistadas ordaifer il chantun. Vitiers vegnan facturs statistics (differentas funtaunas, valurs nominalas en francs svizzers empè da valurs realas rectifitgadas tenor la capaciad d'acquist sin il nivel real).

Il chantun Grischun po vegnir dividì en trais differentas regiuns economicas: il center (la citad da Cuira, la chapitala e sia aglomeraziun), las regiuns da turissem (Engiadina, Tavau, Arosa, Flem) e las ulteriuras regiuns pli ruralas. Entant ch'ils centers dominads da la lingua tudestga cumprovan ina creschientscha cuntentaivla, èn las regiuns ruralas expostas cumplainmain a las midadas structuralas (oravant tut dal regress en il sector da l'agronomia e da l'elavuraziun da laina). En questas regiuns è l'applicaziun dal rumantsch ed er dals dialects talians anc fitg derasada. Las regiuns turisticas demussan gia dapi lung temp ina maschaida linguistica, tant da vart da la clientella sco er da vart da las persunas ch'èn occupadas en il turissem. In svilup sumegliant po vegnir constatà er en il chantun Tessin (Lugano areguard las "Valli").

Per pudair encleger l'influenza dal svilup economic sin la diversità linguistica ston las grondas differenzas tranter la plivalur per persuna occupada vegnir resguardadas tenor la branscha¹: ils secturs da finanzas, da chemia, d'informatica, da telecomunicaziun e d'electricità sa chattan sin l'emprima piazza cun valurs sur 200'000.– francs per onn, suandads da l'administraziun publica, da la furmaziun, dals ulteriurs secturs industrials, da la sanadad e.u.v. (valurs enturn 100'000.– francs). Perencunter importa la plivalur en l'hotellaria, en la restauraziun e tar las entradas da l'agricultura mo 45'000.– francs. Perquai ch'i dat in connex direct tranter la plivalur ed ils salaris da branscha, pon ins constatar en il Grischun ch'il giavisch d'in bainstar material è cumbinà regularmain cun la decisiun per ina professiun, en la quala la lingua minoritara vegn duvrada darar.

La situaziun da l'economica e da l'occupaziun è bler meglra en il Tessin en quai che concerna il puntg da vista linguistic. La purschida da prestaziuns da servetsch en il Tessin che profitescha da las cundiziuns da basa svizras po vegnir resguardada sco complementara a tala da las regiuns vischinas da lingua taliana. En quest connex quinta spezialmain Milaun che ha – tenor blers indicaturs – tut las fermezzas essenzialas d'ina metropola mundiala. Quest effect complementar vala tant per il sector da finanzas sco er per il turissem (staziuns da muntogna). En il sector industrial pon ins constatar ina midada impurtanta da la tendenza: pli baud avevan las interpresas da la Svizra tudestga savens excorporà ina part da lur producziun en il Tessin per profitar da las forzas da lavur bunmartgadas che derivavan savens dal territori da cunfin. Quai n'è ozendi betg pli il cas. Ina producziun industrial autamain spezialisada ha surpiglià quella piazza. Ella profitescha da las grondas stentas dal chantun – sustegnì da la confederaziun – en il sector da la scolaziun universitara.

En connex cun las stentas en il sector da la scolaziun pon ins er constatar in progress impurtant tar la participaziun da las dunnas vi da l'actività da gudogn. Quai vala tant per ils dus chantuns menziunads sco er per tut la Svizra. Plinavant pon ins er constatar in augment da la mobilitad. Ina via da lavur quotidiana da 20 fin 30 km ad in center è daventada normala per persunas che pratitgeschan ina professiun, dentant er per scholaras e per scholars a partir dal stgalim secundar II. Ozendi porschan mo citads d'ina tscherta grondezza la varietad da plazzas da lavur che correspunda al nivel da scolaziun fitg differenzià da la generaziun pli giuvna. Quai vala er per la varietad giavischada sin il stgalim da las purschidas da temp liber e da la cultura. L'urbanità è uschia tant in factur da la creschientscha economica sco er in fenomen da clav dal svilup sociocultural. Las regenzas ston suandar questas tendenzas generalas, spezialmain cun amplifitgar il sector terziar, perquai ch'ina tscherta deblezza da la creschientscha tar la productività da lavur na po betg vegnir surmuntada en Svizra senza quai.

La creschientscha da la productività sto dentant er profitar da l'avertura dal martgà per la concorrenza. Quai ha savens dimensiuns transcunfinalas. Spezialmain pertutgadas da quai èn las infrastructuras publicas. Per exempel sto ina fermezza da las regiuns muntagnardas –

¹ nus inditgain qua la media naziunala da l'onn 2000, perquai che las valurs chantunalas na pon betg vegnir eruidas sin basa da funtaunas uffizialas

la producziun idroelectrica d'energia – vegnir adattada a las novas cundiziuns dal martgà europeicas. Parallelmain latiers sto vegnir garantì in provediment suffizient da basa da las regions periferas, p.ex. cun fusiunar differentas prestaziuns da servetsch publicas.

1.3 *Structura costituziunala ed administrativa*

La Svizra è naschida tras la fusiun da differentas cuminanzas politicas e culturalas ad ina federaziun, l'uschenunada "confederaziun". Quella è, giuridicain, in stadi federativ. Ella è dividida en 26 chantuns e mezs chantuns, en 7 regions grondas, en 54 regions d'agid d'investiziun ed en passa 3000 vischnancas politicas. Ils chantuns e las vischnancas han in'autonomia relativain gronda visavi la confederaziun.

Cumpetenzas regionalas

Ils chantuns mantegnan atgnas cumpetenzas, perquai ch'els han tut las cumpetenzas che la costituziun federala n'attribuescha betg expressivain a la confederaziun. Plinavant han els il dretg d'exercitar las cumpetenzas che n'èn betg attribuidas exclusivain a la confederaziun, sche lezza na fa betg cumplainain diever da quellas. Els pon determinar las incumbensas ch'els adempleschan en il rom da lur cumpetenzas (art. 43 CF).

En general deleghescha la confederaziun (ses parlament) als chantuns l'execuziun dal dretg federal (art. 46 al. 1 CF). En quest connex lascha la confederaziun als chantuns ina libertad d'agir uschè gronda sco pussaivel e tegna quint da lur particularitads (art. 46 al. 2 CF).

Relaziuns tranter las vischnancas, ils chantuns e la confederaziun

Ils chantuns determineschan il status da las vischnancas. Per quest motiv declera l'artitgel 50 alinea 1 CF che "l'autonomia da las vischnancas è garantida en il rom dal dretg chantunal". Tut ils chantuns concedan a lur vischnancas in'autonomia pli u main extendida. Cunter eventualas violaziuns da lur autonomia tras in organ chantunal pon las vischnancas inoltrar in med legal tar il tribunal federal.

Sin plaun local ha la confederaziun pussaivladads d'intervenziun limitadas. I dat ina lescha federala che regla ils cas d'insolvenza da las vischnancas, ma uschiglio han ils chantuns la surveglianza cumplaina da las vischnancas. Quai fa part da l'autonomia d'organisaziun dals chantuns (art. 3, 43 e 47 CF).

Cooperaziun al process da furmaziun da la voluntad sin plaun federal

Ils chantuns sa participeschan, en ils cas previs en la CF, al process da furmaziun da la voluntad sin plaun federal, oravant tut a l'elavuraziun da la legislaziun (art. 45 al. 1). La confederaziun è obligada d'als infurmar ad uras e detagliadamain davart ses projects. Ella sto consultar ils chantuns, sche lur interess èn pertutgads (art. 45 al. 2).

Ils mecanissem da cooperaziun principals:

- las numerosas curvegns informals entaifer conferenzas interchantunals;
- l'obligaziun da la confederaziun d'infurmar ils chantuns davart ses projects da la politica interna ed exteriura (art. 45 al. 2 e 55 al. 2 CF);
- las proceduras da consultaziun (art. 147; art. 45 al. 2 ed art. 55 al. 2 CF);
- la participaziun dals chantuns a la preparaziun da mandats da tractativas ed a tractativas (art. 5 da la lescha federala davart la participaziun dals chantuns a la politica exteriura da la confederaziun);
- il sistem da duas chombras: il cussegl dals chantuns che sa cumpona da deputadas e da deputads dals chantuns (art. 150 CF);
- il referendum obligatori che dovra la maiortad dubla (pievel e chantuns) per las revisiuns da la CF, per la participaziun ad organisaziuns per la segirezza collectiva u a cuminanzas supranaziunals sco er per tschertas leschas federalas urgentas senza basa costituziunala (art. 140 al. 1 CF);
- il dretg che otg chantuns pon pretender in referendum (art. 141 al. 1 CF);

- il dretg da mintga chantun d'inoltrar ina iniziativa a l'assemblea federala (art. 160 al. 1 CF).

La participaziun al process politic (dialog, coordinaziun tranter la confederaziun ed ils chantuns) ha lieu particularmain entaifer il "dialog federalistic". Quest forum reuneschia duas giadas l'onn, sin ina basa paritetica ed en in spiert da partenadi, ina delegaziun dal cussegl federal ed ina delegaziun da la conferenza da las regenzas chantunals. El debattescha, en in comité restrenschì e da maniera informala, dumondas fundamentalas dal federalissem e dossiers supradepartamentals. Sper quest forum existan pliras "conferenzas da las directuras e dals directurs chantunals" spezialisadas (educaziun, sanadad, finanzas, planisaziun dal territori, giustia e polizia etc.). Lur finamira principala è la cooperaziun orizzontala tranter ils chantuns. Il cusseglier federal responsabel vegn dentant envidà regularmain da far part da las reuniuns da questas conferenzas, quai che permetta er ina coordinaziun verticala.

Il stadi surveglia l'agir da las collectivitats regionalas

L'artitgel 49 alinea 1 CF conferma ch'il dretg federal preceda il dretg chantunal cuntrari. La confederaziun surveglia ch'ils chantuns resguardian il dretg federal (art. 49 al. 2 CF) e las obligaziuns internaziunalas ch'ella ha acceptà (art. 5 al. 4 CF). Areguard la realisaziun dal dretg federal è la confederaziun obligada da laschar als chantuns ina libertad d'agir uschè gronda sco pussaivel (art. 46 al. 2 CF).

Il recurs da dretg administrativ permetta a mintga destinatur d'ina decisiun chantunala cuntraria al dretg federal da recurrer en ultima istanza tar il tribunal federal (art. 97 al. 1 da la lescha federala dals 16 da december 1943 davart l'organisaziun giudiziala). Cunter mintga act statal chantunal che violescha in dretg costituziunal dals burgais, ina convenziun interchantunala u in contract internaziunal concludì da la Svizra, po in burgais recurrer fin tar il tribunal federal cun in recurs da dretg public (art. 84 da la lescha federala gist menziunada). La via giudiziala al tribunal federal svizzer vegn probablmain reglada da nov l'onn 2007 tras la lescha federala dals 17 da zercladur 2005 davart il tribunal federal.

Midadas da l'autonomia regionala

La confederaziun protegia l'esistenza ed il status dals chantuns, sco er lur territori (art. 53 al. 1 CF). Mintga midada dal dumber da chantuns (fusiun, divisiun) è suttamessa a l'approvaziun da las votantas e dals votants e dals chantuns pertutgads, sco er a la votaziun dal pievel svizzer e dals chantuns (art. 53 al. 2). Mintga modificaziun dal territori d'in chantun è suttamessa a l'approvaziun da las votantas e dals votants e dals chantuns pertutgads ed er a l'approvaziun da l'assemblea federala en furma d'in conclus federal (al. 3). Las rectificaziuns simplas da cunfins chantunals vegnan regladas cun contracts tranter ils chantuns pertutgads (al. 4).

Il princip da l'organisaziun autonoma

A basa dals artitgels 3, 43 e 47 CF èn ils chantuns libers da s'organisar sco ch'els vulan e da reparter la pussanza chantunala tranter ils organs ch'els institueschan. Questa autonomia d'organisaziun è in aspect essenzial da lur suveranità. L'autonomia costituziunala dals chantuns n'è dentant betg assoluta. Ella ha ses limits en tschertas disposiziuns dal dretg federal ed en la giurisdicziun dal tribunal federal. Mintga chantun sto damai sa dar ina costituziun democratica; quella sto vegnir garantida tras la confederaziun (il parlament federal). Questa garanzia vegn concedida, sche la costituziun chantunala è confurma al dretg federal (art. 51 CF).

Ils chantuns disponan tuts d'in apparat statal cumplet che resguarda il princip da la separaziun da las pussanzas. Schebain che l'organisaziun dals chantuns po sa differenziar en tscherts aspects specifics, sa sumeglia ella en l'essenzial en tut ils chantuns: ina democrazia directa pli extendida che sin plaun federal, in parlament d'ina chombra tschernì dal pievel, ina regenza collegiala, en general er tschernida dal pievel, ed in'organisaziun giudiziala cumpletta sin plirs stgalims.

L'administraziun e l'organisaziun giudiziala regiunala

Da quai ch'è vegnì explitgà qua survart davart ils organs resulta che las administraziuns chantunals suttastattan exclusivamain al dretg chantunal. Infurmaziuns davart las administraziuns chantunals e communalas svizras èn rimnadas en la banca da datas (BADAC²). La BADAC infurmescha er davart ils organs politics, davart il diever linguistic, davart la chargia fiscala u davart las refurmas instituziunalas.

En il sector da l'organisaziun giudiziala han ils chantuns medemamain ina gronda autonomia (art. 3, 43 e 47 CF). Els èn oravant tut libers d'instituir lur atgna dretgira costituziunala.

La CF attribuescha ultra da quai als chantuns l'organisaziun e l'administraziun da la giurisdicziun en fatgs civils (art. 122 al. 2) e penals (art. 123 al. 3). Cun excepziun dal tribunal federal, da la cumissiun federala da recurs e dal futur tribunal federal penal sa basan tut las autoritads giudizialas svizras sin dretg chantunal (art. 191 CF). La cumissiun federala da recurs vegn probablamain remplazzada a partir da l'onn 2007 tras il tribunal administrativ federal che vegn stgaffi da nov cun la lescha federala dals 18 da mars 2005.

Tut ils chantuns han lur agens tribunals en fatgs dal dretg civil, dal dretg penal e dal dretg public (vesair l'art. 191 CF). Chaussas civilas vegnan adina giuditgadas d'ina autoritad giudiziala chantunala. En fatgs penals è la giurisdicziun d'emprima istanza per regla ina dretgira chantunala; tscherts fatgs penals dentant vegnan giuditgads en l'avegnir en emprima istanza dal tribunal penal federal. En il sector dal dretg public èn las dretgiras administrativas chantunals cumpetentas da giuditgar davart disposiziuns prenidadas da las autoritads chantunals, sche las decisiuns sa basan sin il dretg chantunal u sin il dretg federal. Cunter tut questas sentenzias chantunals po vegnir recurrì tar l'autoritad giudiziala suprema da la confederaziun, il tribunal federal.

Las finanzas regiunalas

L'autonomia finanziaria dals chantuns è in da lur privilegis essenzials. Tut ils chantuns han lur agen urden da finanzas. L'autonomia finanziaria vegn limitada tras la cumpetenzza da la confederaziun d'armonisar las taglias directas (art. 129 CF). A basa da l'artitgel 46 alinea 3 CF tegna la confederaziun quint da la chargia finanziaria ch'è colliada cun la realisaziun dal dretg federal; ella conceda als chantuns meds finansials suffizients e procura per ina gultivaziun da finanzas adequata. La repartiziun da las incumbensas tranter la confederaziun ed ils chantuns vegn reglada da nov en il rom da la legislaziun executiva tar la refurma da la gultivaziun da finanzas che vegn probablamain messa en vigur l'onn 2008.

² ella vegn purschida en tudestg ed en franzos ed è accessibla sur l'internet: www.badac.ch

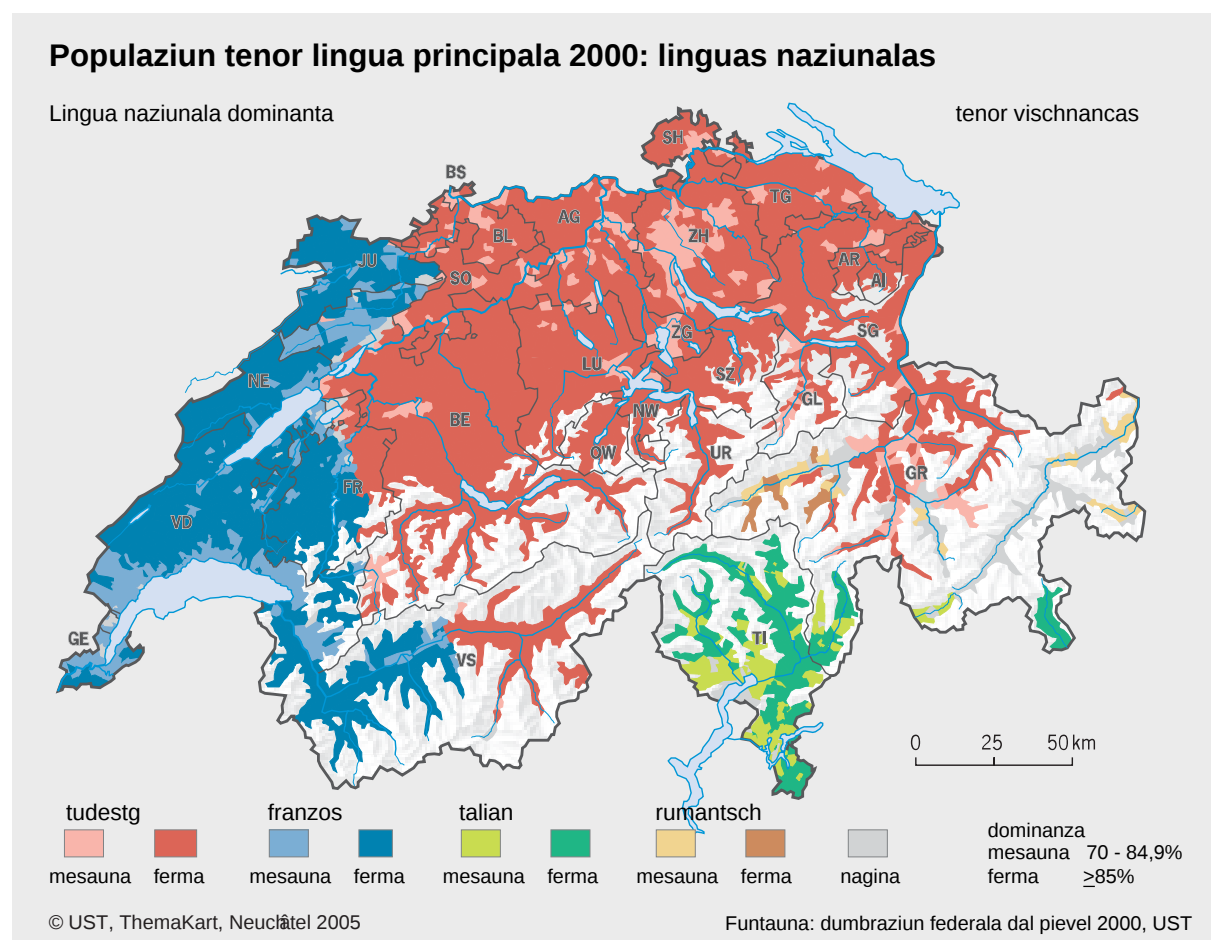
2. Inditgai p.pl. tut las linguas regionalas u minoritaras – tenor la definiziun en l'alineia a da l'artitgel 1 da la charta – che vegnan duvradas sin il territori da Voss stadi. Precisaì p.pl. er en tge parts dal territori che las pledadras e ch'ìls pledaders da questas linguas èn domiciliads.

2. Linguas regionalas u minoritaras en Svizra

2.1 Linguas en Svizra e lur derasaziun territoriala

Puntg da vista naziunal

Las quatter linguas naziunalas n'èn betg repartidas regularmain sin l'entira Svizra. Anzi, igl existan quatter territoris linguistics, en ils quals dominescha mintgamai ina lingua.

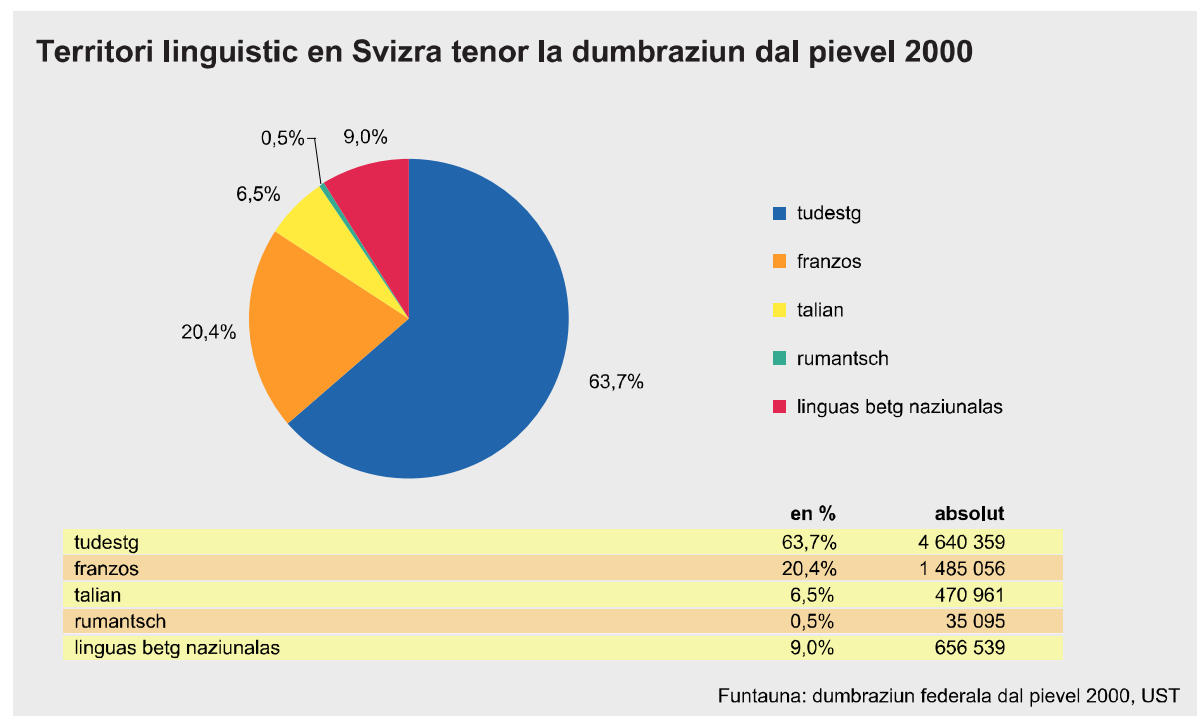

La Svizra renconuscha en l'artitgel 4 da la constituziun federala quatter linguas naziunalas, inclus las furmas dialectalas che vegnan duvradas savens mo a bucca e che n'èn betg renconuschidas sco linguas uffizialas. Sin fundament dal dretg costituziunal vegnan las linguas naziunalas menziunadas tenor la grondezza degressiva da questas linguas resp. gruppas linguistics: tudestg, franzos, talian e rumantsch. Ils singuls territoris linguistics na vegnan betg determinads or da l'optica naziunala, mabain definids tenor las relaziuns da maioritad da mintga vischnanca a basa da las indicaziuns da la dumbraziun dal pievel. Sin fundament da l'artitgel 70 alineia 2 CF determineschan ils chantuns lur linguas uffizialas. Els èn obligads da respectar "la cumposiziun linguistica usitada" e da resguardar "las minoritads linguistics tradiziunalas". Ils cunfins territorials dals territoris linguistics èn, cun excepziun dal rumantsch, restads vaira stabils dapi il temp medieval tempriv. Entant che la lingua

tudestga, la lingua franzosa e la lingua taliana han territoris linguistics pli u main serrads, na vegn il rumantsch betg duvrà en in territori geograficamain coerent e n'ha sco suletta lingua naziunala da la Svizra betg in grond territori linguistic-cultural da medem linguatg.

L'uffizi federal da statistica (UST) ha lascha far – sin basa dals resultats da la dumbraziun dal pievel 2000 – in studi davart il territori linguistic en Svizra. L'analisa da survista "Territori linguistic en Svizra" ch'è cumparida l'avrigl 2005 (Neuchâtel, avrigl 2005, <http://www.bfs.admin.ch/bfs/portal/de/index/dienstleistungen/publikationen/statistik/publikationskatalog.html?publicationID=1737>) dat infurmaziuns detagliadas davart las linguas en Svizra e permetta ina determinaziun da la posiziun davart la situaziun tant da las quatter linguas naziunalas sco er da las linguas betg naziunalas. Las infurmaziuns, las chartas e las tabellas menziunadas qua derivan da questa publicaziun. Infurmaziuns che concernan la situaziun dal rumantsch derivan d'ina ulteriura analisa da detagl ("La situaziun actuala dal rumantsch", UST 2005) ch'è er vegnida redigida per incumbensa da l'uffizi federal da statistica.

La quadrilinguitad tutga dapi la mesadad dal 19avel tschientaner definitivamain tar l'identitad svizra. Tar mintga dumbraziun dal pievel è pervi da quai la dumonda uschè impurtanta, sche e co che la relaziun da las linguas ina cun l'autra è sa midada e co che la part da las linguas betg naziunalas – en il questunari numnadas sco "autras linguas" – è sa sviluppada. En quest connex vegn sa basà tradiziunalmain sin la lingua principala (fin 1980: "lingua materna"). Per persunas plurilinguas vul quai dir ch'ellas ston sa decider per ina da lur linguas. En cas d'ina bilinguitad u d'ina plurilinguitad equilibrada ha questa dumonda la dimensiun d'ina decisiun politica a favur da l'ina u da l'autra lingua. La medema persona po pervi da quai er midar sia lingua principala – per part independentamain da la competenza linguistica efectiva – d'ina dumbraziun dal pievel a l'autra. Sch'ins contemplescha la Svizra sco unitad, sa repartan las linguas principalas sco suonda:

Questas cifras reproduceschan ina situaziun mumentana da l'onn 2000 che sa lascha interpretar sco resultat d'in svilup istoric. Dapi l'onn 1950 è la relaziun da las linguas naziunalas ina cun l'autra sa sviluppada sco suonda:

Repartiziun procentuala da las linguas, 1950-2000

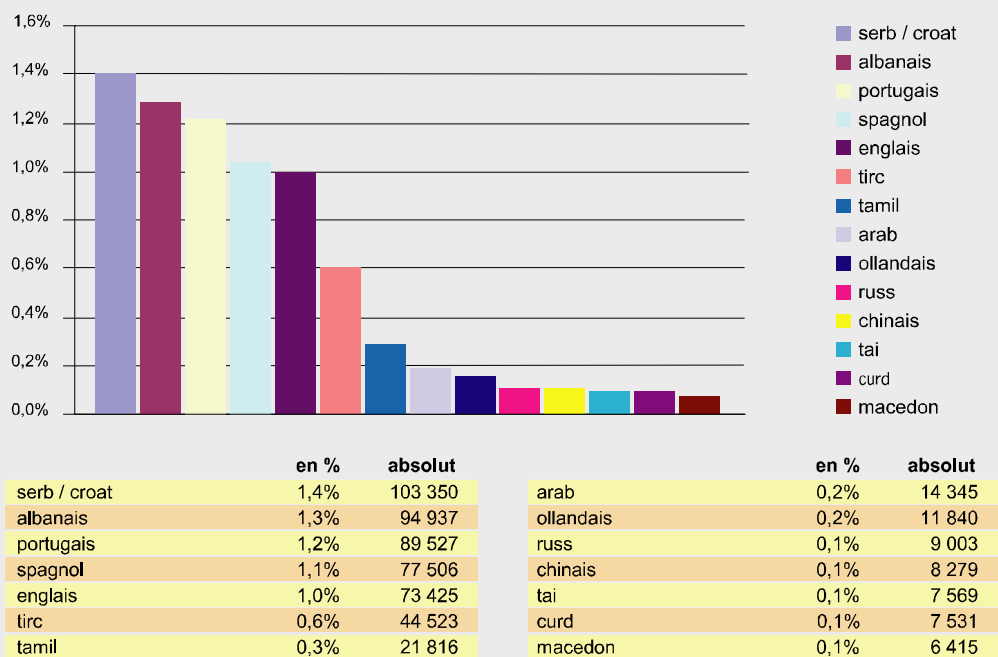
	1950	1960	1970	1980	1990	2000
tudestg	72,1	69,4	64,9	65,0	63,6	63,7
franzos	20,3	18,9	18,1	18,4	19,2	20,4
talian	5,9	9,5	11,9	9,8	7,6	6,5
rumantsch	1,0	0,9	0,8	0,8	0,6	0,5
linguas betg naziunalas	0,7	1,4	4,3	6,0	8,9	9,0

Funtauna: dumbraziun federala dal pievel, UST

Schebain che la populaziun totala da la Svizra è s'augmentada envers l'onn 1990 per 5,7% sin 7'288'010 persunas, è la repartiziun da las linguas restada remartgablamain constanta. Circa dus terzs da tut la populaziun residenta inditgescha il tudestg sco sia lingua principala; la grupp linguistica la segund gronda è il franzos. Tuttas duas gruppas linguisticas èn daventadas proporziunalmain pli grondas da l'onn 1990 fin l'onn 2000. Per il franzos cuntinuescha il trend dals ultims decennis, per il tudestg è quest augment minim in return dal trend vers engiu. Las duas autras linguas naziunalas talian e rumantsch vegnan surpassadas dal total da las linguas betg naziunalas e perdan vinavant terren, il talian questa giada però procentualmain pli pauc che tar las anteriuras dumbraziuns dal pievel. L'impurtanza da las linguas betg naziunalas n'è betg pli s'augmentada uschè ferm – lur part è creschida mo minimalmain.

Dapi la mesadad dal 20avel tschientaner stat la part da las linguas betg naziunalas en in connex direct cun l'augment e cun la restructuraziun da la part da la populaziun estra. D'interess n'è pervi da quai betg mo il dumber da las persunas che discurren ina lingua betg naziunala, mabain er la repartiziun da las linguas las pli frequentas entaifer las linguas betg naziunalas.

Part da las 15 linguas betg naziunalas las pli frequentas en la populaziun (en % ed en valurs absolutas), 2000

Funtauna: dumbraziun federala dal pievel 2000, UST

Envers l'onn 1990 n'è l'importanza da las linguas betg naziunalas en tut strusch creschida. Remartgabel è dentant che las tschintg gruppas las pli grondas da las linguas betg naziunalas han barattà lur plazzas ils ultims diesch onns, e quai pervi dals moviments da migraziun che sa midan entaifer l'Europa: L'onn 1990 era la successiun spagnol (1,7%), jugoslav (1,6%), portugais (1,4%), tirc (0,9%) ed englais (0,9%). L'onn 2000 han las linguas da l'anteriura Jugoslavia e da l'Albania la gronda part da pledadras e da pledaders. Cumpareglià cun l'onn 1990 dat spezialmain en egl il grond augment da l'albanais. Cun quai stgatschan las linguas dal Balcan las duas linguas betg naziunalas las pli grondas, numnadamain il portugais ed il spagnol. En quest connex preceda il portugais da nov il spagnol. L'englais gioga sco lingua betg naziunala mo ina rolla marginala, è dentant da nov pli prominenta ch'il tirc. Las ulteriuras linguas han ina gronda varietad, dentant cun relativamain paucas pledadras u paucs pledaders.

La part da las linguas betg naziunalas crescha dapi ils onns 1990, mo en ils territoris franzos è ella sa reducida, e las linguas betg naziunalas predomineschan envers las linguas naziunalas extraterritorialas. Da l'autra vart sa chattan las linguas betg naziunalas en il territori linguistic talian e cunzunt en il territori linguistic rumantsch anc adina cleramain sut la media naziunala da 9%.

La repartiziun da las linguas betg naziunalas sin ils quatter territoris linguistics n'è insumma betg regulara. Il serb/croat, l'albanais ed il tirc èn il pli frequent en la Svizra tudestga; il portugais è represchentà fitg ferm en la Svizra franzosa, il spagnol è repartì regularmain e l'englais sa concentrescha sin las regiuns urbanas da Turitg-Zug, da Basilea e sin la regiun dal lai da Geneva sco er sin il Vallais bass.

A la fin èsi er important per la politica da stadi da savair, tge linguas naziunalas che vegnan discurrendas ordaifer lur territori linguistic.

Parts procentualas da las linguas naziunalas en tut la populaziun residenta da la Svizra tenor territori linguistic, 2000

	regiun tudestga	regiun franzosa	regiun taliana	regiun rumantscha
tudestg	86,6	5,1	8,3	25,0
franzos	1,4	81,6	1,6	0,3
talian	3,0	2,9	83,3	1,8
rumantsch	0,3	0,0	0,1	68,9
linguas betg naziunalas	8,7	10,4	6,6	3,9

Funtauna: dumbraziun federala dal pievel, UST

En la Svizra tudestga è – ultra dal tudestg – represchentà il talian il pli fitg, e quai duas giadas uschè frequent sco il franzos. En la Svizra franzosa vegn il tudestg discurrendas duas giadas pli frequent ch'il talian, ed en la Svizra taliana vegn il tudestg inditgà sco lingua principala passa quatter giadas pli savens ch'il franzos. En il territori linguistic rumantsch è la relaziun da las linguas naziunalas extraterritorialas ina cun l'autra la pli extrema: In quart da la populaziun residenta inditgescha il tudestg sco lingua principala e mo 1,8% il talian. La valur per il franzos sco lingua principala è fitg minima.

Il rumantsch è la finala represchentà mo en moda flaivla ordaifer il Grischun: 51,6% da las Rumantschas e dals Rumantschs vivan en il territori linguistic ed ulteriurs 25,5% en ils auters territoris linguistics dal chantun Grischun (totalmain 27 038 persunas u 77,0% da tut las Rumantschas e da tut ils Rumantschs da la Svizra.

Ordaifer il chantun Grischun han mo paucs territoris cifras sur 0,3%: Sargans (0,4%), Werdenberg (0,3%) e Turitg (0,3%). La citad da Turitg ha (cun 990 persunas) la cifra absolutamain la pli gronda da persunas da lingua rumantscha ordaifer il chantun Grischun.

La vischnanca cun il dumber il pli grond da Rumantschas e da Rumantschs è Cuira (1765 persunas u 5,4%).

La tabella che suonda mussa la repartiziun da las persunas da lingua rumantscha sin ils quatter territoris linguistics:

Repartiziun dal rumantsch sco lingua principala da persunas da naziunalitad svizra sin ils quatter territoris linguistics, 2000

	absolut	en %
territori linguistic rumantsch	17 941	53,0
territori linguistic talian	408	1,2
territori linguistic franzos	504	1,5
territori linguistic tudestg	15 015	44,4

Funtauna: dumbraziun federala dal pievel, UST

Questas cifras èn alarmantas per il mantegniment dal rumantsch. Quasi la mesadad da las persunas che discurren rumantsch viva ordaifer il territori linguistic, stgars in quart ordaifer il chantun Grischun. Igl è pia pli che evident quant impurtanta che la tgira dal rumantsch a l'exteriur da ses territoris linguistic è resp. fiss per mantegnair la lingua minoritara la pli pitschna.

Ultra da las quatter linguas naziunalas e renconuschidas dal dretg costituziunal tenor lur territoris linguistic, enconuscha la Svizra er duas linguas svizras betg territorialas, il jenica ed il jiddic, sin las qualas vegn entrà tar cifra 4. Quellas na vegnan betg registradas statisticamain. L'associaziun da las vagantas e dals vagants motivescha quest fatg en sia posiziun dals 10 d'october 2005 sco suonda: "Il motiv è che bleras Jenicas e che blers Jenics n'inditgeschan er anc oz betg lur lingua jenica en ina dumbraziun dal pievel, e quai ord tema da discriminaziuns. Questas temas pudessan vegnir reducidas a media ed a lunga vista cun agid d'ina meglra e pli vasta infurmaziun da la populaziun."

Dal puntg da vista dals chantuns

La tabella qua sutvart dat ina survista davart la derasaziun da las differentas linguas tenor ils chantuns.

Linguas principalas tenor chantuns (en % ed absolut), 2000

chantun	total	tudestg en %	franzos en %	talian en %	rumantsch en %	linguas betg naziunalas en %
Chantuns germanofons						
Uri	34 777	93,5	0,2	1,3	0,1	4,8
Appenzell dadens	14 618	92,9	0,2	0,9	0,1	5,9
Sutsilvania	37 235	92,5	0,6	1,4	0,1	5,3
Sursilvania	32 427	92,3	0,4	1,0	0,1	6,2
Appenzell dador	53 504	91,2	0,3	1,7	0,1	6,6
Sviz	128 704	89,9	0,4	1,9	0,2	7,6
Lucerna	350 504	88,9	0,6	1,9	0,1	8,5
Turgovia	228 875	88,5	0,4	2,8	0,1	8,2
Soloturn	244 341	88,3	1,0	3,1	0,1	7,5
Son Gagl	452 837	88,0	0,4	2,3	0,2	9,0
Schaffusa	73 392	87,6	0,5	2,6	0,1	9,2
Basilea-Champagna	259 374	87,2	1,5	3,5	0,1	7,7
Argovia	547 493	87,1	0,8	3,3	0,1	8,7
Glaruna	38 183	85,8	0,3	4,4	0,1	9,3
Zug	100 052	85,1	1,1	2,5	0,2	11,1
Turitg	1 247 906	83,4	1,4	4,0	0,2	11,0
Basilea-Citad	188 079	79,3	2,5	5,0	0,1	13,1
Chantuns francofons						
Giura	68 224	4,4	90,0	1,8	0,0	3,8
Neuchâtel	167 949	4,1	85,3	3,2	0,1	7,4
Vad	640 657	4,7	81,8	2,9	0,0	10,5
Genevra	413 673	3,9	75,8	3,7	0,1	16,6
Chantuns italofons						
Tessin	306 846	8,3	1,6	83,1	0,1	6,8
Chantuns plurilinges						
Berna	957 197	84,0	7,6	2,0	0,1	6,3
Grischun	187 058	68,3	0,5	10,2	14,5	6,5
Friburg	241 706	29,2	63,2	1,8	0,1	6,2
Vallais	272 399	28,4	62,8	2,2	0,0	6,6
Entira Svizra						
total	7 288 010	63,7	20,4	6,5	0,5	9,0

Funtauna: dumbraziun federala dal pievel, UST

La lingua la pli gronda sin plaun naziunal, il tudestg, sa chatta per exempel en ils chantuns Friburg e Vallais en ina situaziun da minoritad, il talian è l'unica lingua chantunala en il Tessin e lingua minoritara en il chantun Grischun.

En ils chantuns Giura e Tessin, che valan sco monolingues, datti per motivs istorics mintgamai ina enclava linguistica: en il chantun Giura che exista pir dapi il 1979 – pli baud ina part dal chantun Berna – sa chatta la vischnanca tudestga Ederswiler (2000: 129 abitantas ed abitants, da quels 109 cun lingua principala tudestg). Fin al cumenzament dal 19avel tschientaner era questa vischnanca per gronda part da lingua franzosa. Fin che l'anteriur district bernais da Laufen ha fusiunà cun il chantun Basilea-Champagna l'onn 1994, aveva Ederswiler anc in cunfin cuminaivel cun il chantun Berna. La lingua uffiziala da la vischnanca d'Ederswiler è il tudestg, la communicaziun uffiziala cun il chantun Giura succeda dentant en

franzos. Il chantun translatescha qua e là documents en tudestg apostà per la vischnanca d'Ederswiler. Dapi il 1993 na datti betg pli ina scola tudestga en vischnanca, perquai pon ils geniturs tscherner, sch'els vulan trametter lur uffants a scola a Movelier (JU), ina vischnanca da lingua franzosa, ubain a Roggenburg (BL), ina vischnanca da lingua tudestga. La scola da Movelier promova la bilinguitad. Las scholaras ed ils scholars han 6 lecziuns da tudestg per emna.

En il chantun Tessin valeva Bosco Gurin (1990: 58 abitantas ed abitants, da quels 35 cun lingua principala tudestg resp. 60,3%) fin l'onn 1990 sco vischnanca da lingua tudestga. Ella è naschida tras l'immigraziun dals Gualsers en il 13avel tschientaner. Tenor la dumbraziun dal pievel dal 2000 è Bosco Gurin daventà ina vischnanca italofona (2000: 71 abitantas ed abitants, da quels 23 cun lingua principala tudestg resp. 32,4%). La lingua uffiziala da la vischnanca è il talian. L'uschenumnà "dialect da Gurin" ("Guriner Mundart") che vegn discurrìda a Bosco Gurin, fa part dals dialects dals Gualsers ch'ins chatta er en il Vallais sura, en il Grischun, en il Piemunt dal nord, en il Liechtenstein ed en il Vorarlberg. Al cumenzament – suenter l'introducziun da la scola obligatoria l'onn 1830 – era l'instrucziun en il Tessin exclusivamain taliana. A partir dal 1886 han las scholaras e ils scholars da Bosco Gurin pudì visitar facultativamain ina lecziun da tudestg al di. Dapi il 1942 è il tudestg in rom da scola obligatori; las scholaras ed ils scholars han duas lecziuns da tudestg per emna. L'onn da scola 2002/03 è la scola da la vischnanca vegnida serrada. Las scholaras ed ils scholars ch'èn restads ussa van a scola a Cevio, ina vischnanca da lingua taliana. Las duas lecziuns da tudestg per emna duain dentant vegnir mantegnidas tenor pussaivladad. Per il mantegniment e per la promoziun da la cultura dals Gualsers e dal dialect dals Gualsers en Svizra s'engaschan differentas organisaziuns culturalas privatas: a Bosco Gurin per exempel la societad "Walserhaus Gurin" che s'occupa d'in museum regional, ed en il Grischun l'associaziun dals Gualsers (vesair la posiziun tar la recumandaziun dal comité d'expertas e d'experts, emprima part, cifra 5.2.1).

Ils dialects tudestg svizzers che vegnan discurrìds tradiziunalmain en questas duas vischnancas, èn tolerads en ils dus chantuns pertutgads, il tudestg da scrittira na vegn dentant betg renconuschì uffizialmain resp. sco lingua uffiziala u promovì spezialmain. Las uschenumnadas minoritads linguisticas autoctonas en questas duas vischnancas pitschnas èn protegidas giuridicamain: ils chantuns èn obligads da resguardar "las minoritads linguisticas tradiziunalas" (art. 70 al. 2 CF).

3. Inditgai p.pl. il dumber da las pledadras e dals pledaders da mintga lingua regionala u minoritara e precisai ils criteris, tenor ils quals Voss pajais ha definì il term "pledader/-dra d'ina lingua regionala u minoritara"

3. Indicaziuns statisticas e graficas davart il rumantsch e davart il talian

3.1 Il talian

Las indicaziuns davart il talian qua sutvart derivan da las suandantas publicaziuns: Statistica e lingua, un'analisi dei dati del Censimento federale della popolazione 2000 (Ufficio statistica TI 2004, Osservatorio linguistico della Svizzera italiana).

Il territori linguistic tradiziunal dal talian consista dal chantun Tessin sco er da quatter vals dal sid dal Grischun, las uschenumnadas "valli" (Mesolcina, Val Calanca, Val Bregaglia, Val Puschlav). Ultra da la lingua da standard taliana, vegn duvrà en questas regions er il dialect talian-tessinais e talian-grischun. Ina gronda part dals Italofons viva dentant ordaifer il territori linguistic talian tradiziunal e consista per gronda part d'immigrantas e d'immigrants.

La situaziun generala da las linguas principalas en las dumbraziuns dal pievel dals onns 1990 e 2000 sa preschenta sco suonda:

Linguas principalas da la Svizra taliana, 1990-2000

Tessin				Grischun talian (cun la vischnanca da Beiva)		
lingua principala	total 2000	%	midadas en % 1990-2000	total 2000	%	midadas en % 1990-2000
total	306 846	100,0	-	13 605	100,0	-
talian	254 997	83,1	0,3	11 793	86,7	-0,3
tudestg	25 579	8,3	-1,4	1 257	9,2	0,4
franzos	5 024	1,6	-0,3	86	0,6	0,0
rumantsch	384	0,1	0,0	95	0,7	-0,1
autras linguas	20 862	6,8	1,4	374	2,7	0,0

Funtauna: dumbraziun federala dal pievel, UST

3.1.1 Tessin

Sch'ins analysescha ils resultats da la dumbraziun dal pievel da l'onn 2000 pon ins constatar trais tendenzas generalas cumpareglià cun l'onn 1990: il talian è daventà pli ferm (+0,3%), il tudestg ha pers in pau (-1,4%) e la part da las linguas betg naziunalas è s'augmentada pervi da l'immigraziun (+1,4%). Questas datas na sorprendan betg, perquai ch'ellas conferman per gronda part ina tendenza ch'ins ha realisà e cumprovà gia en connex cun l'analisa da la retschertga da l'onn 19903.

Per l'emprima giada dapi che datas omogenas stattan a disposiziun pon ins constatar ch'i dat ina midada da la tendenza che dura dapi l'onn 1880 ch'il talian sco lingua principala (fin l'onn 1980 "lingua materna") sa diminuescha procentualmain. Quai mussa la tabella qua sutvart:

Talian sco lingua principala en il Tessin dapi 1880

	absolut	en %
1880	129 409	99,0
1890	124 502	98,2
1900	134 774	97,2
1910	149 424	95,7
1920	142 044	93,3
1930	145 347	91,3
1941	146 136	90,3
1950	155 609	88,9
1960	172 521	88,2
1970	210 268	85,7
1980	223 108	83,9
1990	233 710	82,8
2000	254 997	83,1

Funtauna: dumbraziun federala dal pievel, UST

³ vesair: S. Bianconi, C. Gianocca, Plurilinguismo nella Svizzera italiana, Bellinzona 1994; UST, Die Sprachenlandschaft Schweiz, Berna, 1997, en spezial S. Bianconi, F. Antonini, Italienisch in der italienischsprachigen Region, 217-266

Sch'ins analysescha las midadas entaifer las singulas linguas, pon ins constatar che 21'287 persunas dapli che l'onn 1990 han inditgà il talian sco lingua principala l'onn 2000. Quai correspunda ad in augment procentual da 9,1% e cumprova in cler rinforzament dal primat dal talian en il Tessin, entant che las autras linguas naziunalas demussan cleramain surplis negativs, il tudestg cun 7,1% ed il franzos cun 7,9%.

3.1.2 Grischun talian

La situaziun en il Grischun sa differenziescha per part da tala en il Tessin en quai che concerna las linguas principalas: Cumpareglià cun l'onn 1990 datti ina midada minima tar il talian, entant ch'il tudestg resta ferm e la midada tar las linguas betg naziunalas è minimala. Sch'ins analysescha la spartiziun da las regiuns linguisticas dal Grischun talian cun sias cundiziuns geograficas, economicas e demograficas fitg differentas èsi impurtant da resguardar la repartiziun entaifer mintga singul circul e d'integrar la sutdivisiun regionala dal territori. Per l'onn 2000 resulta il suandant maletg:

Linguas principalas tenor circul, Grischun talian, valurs absolutas (senza Beiva)

	total	Brusio	Puschlav	Bregaglia	Calanca	Mesauca	Roveredo
talian	11 733	1 111	2 917	1 127	656	1 934	3 988
tudestg	1 144	64	255	297	117	175	236
autras	524	27	53	79	36	107	222
total	13 401	1 202	3 225	1 503	809	2 216	4 446

Linguas principalas tenor circul, Grischun talian, en %

	total	Brusio	Puschlav	Bregaglia	Calanca	Mesauca	Roveredo
talian	87,6	92,4	90,4	75,0	81,1	87,3	89,7
tudestg	8,5	5,3	7,9	19,8	14,5	7,9	5,3
autras	3,9	2,2	1,6	5,3	4,4	4,8	5,0

Funtauna: dumbraziun federala dal pievel, UST

En cumparegliaziun cun l'onn 1990 pon ins constatar las suandantas midadas impurtantas: Tut en tut cumprova il talian ina midada da 580 pledadras e pledaders – quai correspunda ad in augment da 5,2% – il tudestg ina midada da 128 pledadras e pledaders – quai correspunda ad in augment da 12,6% – e las autras linguas in augment da 12 pledadras e pledaders. Quai correspunda ad in augment da 2,3%.

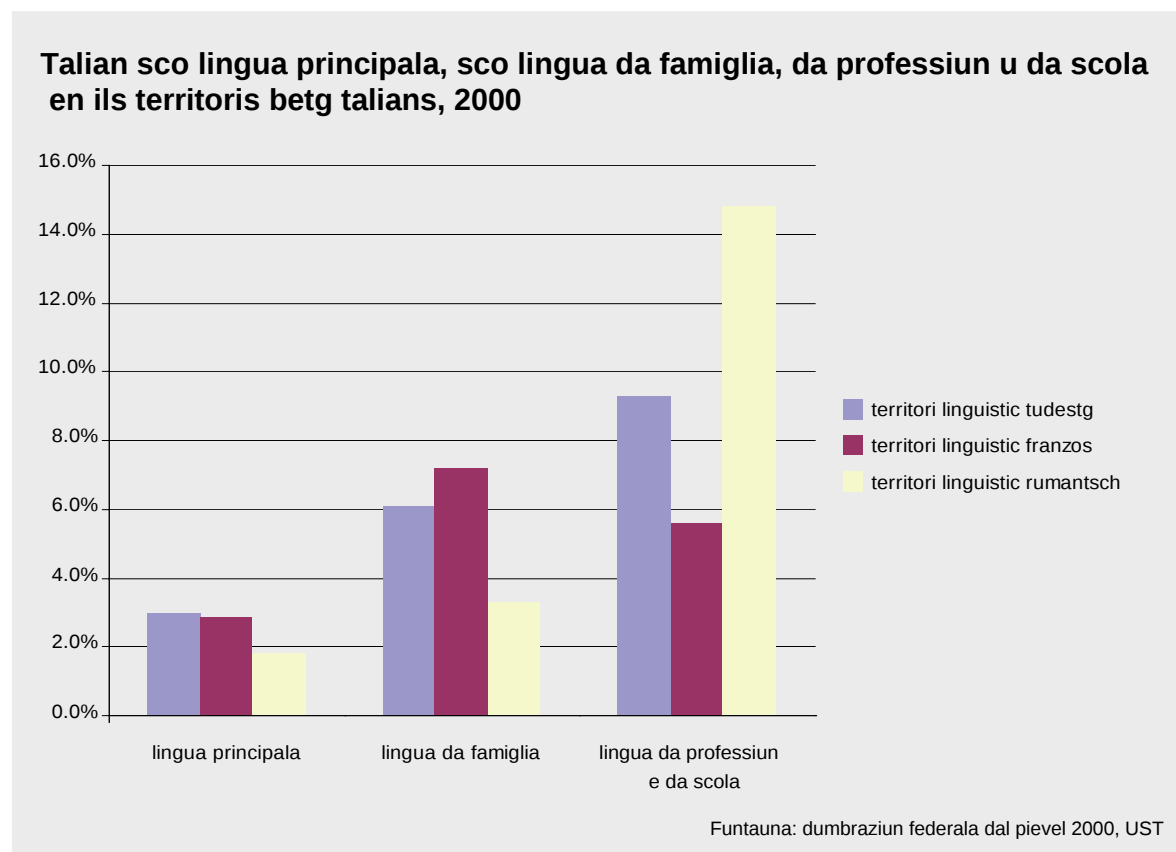
En ils circuls da Puschlav e da Roveredo demussa il talian in pitschen augment cumpareglià cun l'onn 1990, en ils auters circuls in regress da circa 2%. La part procentuala dal talian en il Grischun talian resta dentant pli auta cumpareglià cun il Tessin. Er en il circul da la Bregaglia, nua ch'ins ha stuì constatar indizis d'in regress l'onn 1990, sa tegna il talian tut en tut bain l'onn 2000. Cun excepziun dal circul da Roveredo s'augmenta il tudestg en tut ils circuls, il pli fitg en il circul da Calanca cun +2,3%.

Talian ordaifer il territori linguistic

Lingua principala

En Svizra han l'onn 2000 inditgà tut en tut 470'961 persunas il talian sco lingua principala, envers 524'116 l'onn 1990. Quai èn 6,5% da la populaziun activa envers 7,6% l'onn 1990. Quest fatg conferma il regress dal talian che sa concentrescha sin la diaspora. L'onn 1990 devi en las trais regiuns betg talianas anc dapli persunas che discurrivan talian (279'273) che en la Svizra taliana (244'843); l'onn 2000 era questa relaziun gist viceversa cun 204'231 (43,4%) persunas cun talian sco lingua principala en la diaspora e 266'730 (56,6%) persunas en la Svizra taliana. La perdita da 75'042 pledadras e pledaders talians ordaifer il territori

linguistic l'onn 2000 cumpareglia cun l'onn 1990 signifitgescha in regress da 26,9%, la preschientscha dal talian sco lingua principala en la Svizra tudestga, franzosa e rumantscha croda pia da 4,2% a 2,9%. En ils trais territoris linguistics betg talians sa preschenta la situaziun dal 2000 cumpareglia cun tala dal 1990 sco suonda:

Persunas da lingua taliana en ils trais territoris linguistics betg talians, totalmain

	absolut		en %		midada 1990-2000	
	1990	2000	1990	2000	abs.	%
Svizra tudestga	210 788	154 536	4,3	3,0	-56 252	-26,7
Svizra franzosa	67 919	49 213	4,2	2,9	-18 706	-27,5
Svizra rumantscha	556	482	2,1	1,8	-74	-13,3

Funtauna: dumbraziun federala dal pievel, UST

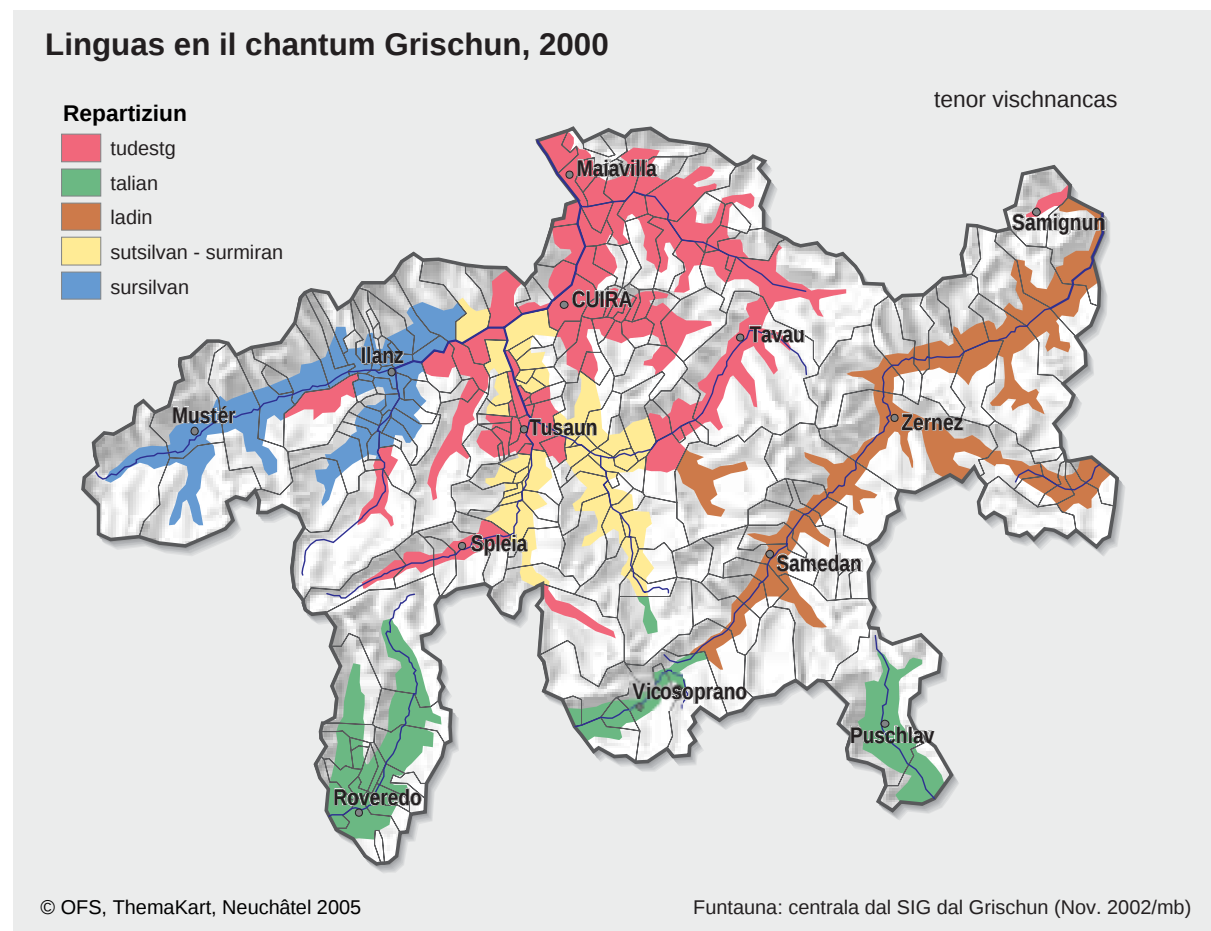
3.2 Il rumantsch

Grischun

Las suandantas datas derivan da la publicaziun "La situaziun actuala dal rumantsch", UST 2005.

Il rumantsch consista – ultra dals numerus dialects locals – da tschintg idioms (linguas da scrittira regiunalas) che vegnan duvrads mintgamai en differentas regiuns dal chantun Grischun: sursilvan en Surselva (Alpsura fin avant Cuira), sutsilvan en la val dal Rain

posterior, surmiran en Surses ed en la Val d'Alvra, puter en Engiadin'Ota ed en la Val d'Alvra sura e vallader en Engiadina bassa ed en la Val Müstair.

Sche bain che la populaziun dal Grischun è creschida per 7,6% tranter ils onns 1990 e 2000, inditgeschan 2'641 personas main (-8,9%) ch'il rumantsch saja la lingua ch'ellas sappian il meglier. La populaziun da lingua rumantscha importa mo anc in setavel da la populaziun chantunala. Evidenta è la perdita sco lingua da famiglia (-3'015 u -8,2%), la quala ha – ultra da la scola – ina gronda impurtanza en l'intermediaziun da la lingua. In pitschen augment pon ins constatar tar la lingua da professiun.

Populaziun en il Grischun tenor linguas (cifras absolutas ed en %), 1990 e 2000

	inditgà insumma		lingua ch'ins sa il meglier		lingua da famiglia		lingua da professiun		lingua da scola	
	1990	2000	1990	2000	1990	2000	1990	2000	1990	2000
tut la populaziun pertutgada	173 890	187 058	173 890	187 058	173 890	187 058	88 953	99 243	22 490	26 678
dumber da las persunas che han respundi	173 890	187 058	173 890	187 058	169 203	173 176	81 010	91 028	21 065	25 462
rumantsch	41 067	40 168	29 679	27 038	36 722	33 707	13 178	15 715	4 731	5 940
%	23,62	21,47	17,07	14,45	21,7	19,46	16,27	17,26	22,46	23,33
talian	39 089	42 901	19 190	19 106	25 858	25 829	22 244	25 478	2 675	3 687
%	22,48	22,93	11,04	10,21	15,28	14,91	27,46	27,99	12,70	14,48
franzos	14 122	14 842	847	961	3 533	3 295	9 212	10 054	2 391	2 348
%	8,12	7,93	0,49	0,51	2,09	1,90	11,37	11,04	11,35	9,22
tudestg	144 439	157 824	113 611	127 755	125 379	130 535	69 011	81 324	17 813	22 214
%	83,06	84,37	65,33	68,30	74,1	75,38	85,19	89,34	84,56	87,24
englais	11 869	18 445	626	699	2 923	4 000	8 617	13 794	1 207	2 189
%	6,83	9,86	0,36	0,37	1,73	2,31	10,64	15,15	5,73	8,60
autras	14 424	19 393	9 937	11 499	11 611	14 904	4 431	4 471	388	582
%	8,29	10,37	5,71	6,15	6,86	8,61	5,47	4,91	1,84	2,29

Funtauna: dumbraziun federala dal pievel

Il rumantsch sco lingua ch'ins sa il meglier en il territori tradiziunal rumantsch

Cur ch'ins ha dumandà l'onn 1990 per l'emprima giada sut il titel "lingua", tge lingua ch'ins sappia il meglier, han 25'894 u 38,8% da las 66'780 abitantas e dals abitants dal territori tradiziunal rumantsch inditgà il rumantsch. Schebain che la populaziun è creschida per 9,6%, han inditgà quai l'onn 2000 mo pli anc 24'016 persunas (-7,3%). Uschia vegn il rumantsch inditgà sco lingua ch'ins sappia il meglier mo pli da 32,8% da la populaziun, e quai en ses agen territori tradiziunal rumantsch.

Tut tenor la regiun è il svilup e la situaziun actuala dal rumantsch extremamain differentes. Dals tschintg territoris dals idioms rumantschs demussan quels dal vallader (-2,0%) e dal sursilvan (-5,0%) las perditas las pli pitschnas; en il territori dal surmiran perda il rumantsch 15,3%, en quel dal puter 16,3% ed en quel dal sutsilvan schizunt 26,6%. La derasaziun actuala dal rumantsch en ils territoris, en ils quals ses idioms vegnan utilisads, sa preschenta sco suonda: vallader 63,1%, sursilvan 42,5%, surmiran 30,2%, puter 12,8% e sutsilvan 7,9%.

Il rumantsch sco lingua da famiglia en il territori tradiziunal rumantsch

Cur ch'ins ha dumandà l'onn 1990 per l'emprima giada, tge lingua ch'ins discurria regularmain en famiglia, han 30'985 abitantas ed abitants dal territori tradiziunal rumantsch inditgà il rumantsch. Quai corresponda a 47,7% da las 64'980 persunas che han respundi questa dumonda. Schebain che la populaziun è creschida per 9,6% en il fratemp, han inditgà quai l'onn 2000 mo pli anc 28'712 persunas (-7,3%). Uschia vegn il rumantsch inditgà sco lingua da famiglia mo pli da 42,5% da la populaziun, e quai en ses agen territori tradiziunal rumantsch.

En ses agen territori tradiziunal rumantsch èn il svilup e la situaziun actuala dal rumantsch extremamain differentes, e quai tut tenor la regiun: En ils territoris dal vallader (-4,3%) e dal sursilvan (-5,8%) ha il rumantsch pers il main, en tals dal surmiran (-15,9%) e dal sutsilvan (-9,3%) il pli fitg. En l'intschess dal puter perda el sco lingua da famiglia "mo" 8,3% cumpareglia cun ils 16,3% ch'el perda sco lingua ch'ins sa il meglier. La derasaziun actuala dal rumantsch en ils territoris, en ils quals ses idioms vegnan utilisads sa preschenta sco suonda: vallader 74,6%, sursilvan 52,2%, surmiran 38,8%, puter 23,1% e sutsilvan 13,8%.

Il rumantsch sco lingua da professiun en il territori tradiziunal rumantsch

Cur ch'ins ha dumandà l'onn 1990 per l'emprima giada, tge lingua ch'ins discurren en la professiun, han 11'655 da las abitantas e dals abitants cun in'activitad da gudogn che vivan en il territori tradiziunal rumantsch inditgà il rumantsch. Quai correspunda a 37,9% da la populaziun correspondent che ha respundì questa dumonda (30'739 da 33'514). Cuntrari a la lingua ch'ins sa il meglier u cuntrari a la lingua da famiglia è la situaziun statistica dal rumantsch sco lingua da professiun sa meglierada levamain l'onn 2000. Quai è tant pli remartgabel, perquai che la populaziun activa è s'augmentada per in sisavel sin 39'021 persunas (cun 36'007 d'ellas che han dà resposta). La derasaziun dal rumantsch è però creschida anc in zic dapli e cuntanscha cun 38,1% (13'734 pledadras e pledaders) ina valur che s'approximescha anc pli fitg a la derasaziun documentada dal rumantsch sco lingua da famiglia (42,5%).

Er en il sector da la lingua da professiun èn il svilup e la situaziun actuala dal rumantsch extremamain differentes da regiun a regiun. Cuntrari a la dumonda davart la lingua ch'ins sappia il meglier u davart la lingua da famiglia è il rumantsch dentant s'augmentà qua en tut ils tschintg territoris, en ils quals i vegnan applitgads ses idioms, e quai en cifras absolutas (vallader 21,9%, sursilvan 17,3%, puter 16,7%, surmiran 16,3%, sutsilvan 10,9%). Pia è la part dal rumantsch sco lingua da professiun tenor territori: vallader 73,3% (1990 70,2%), sursilvan 46,2% (44,8%), surmiran 33,8% (35,7%), puter 23,3% (23,3%), sutsilvan 10,8% (12,6%). En il Grischun central ha il rumantsch pia er pers procentualmain in zic.

Il rumantsch en Svizra

Da l'onn 1990 a l'onn 2000 ha il rumantsch pers 11,4% en tut la Svizra.

Populaziun tenor linguas (cifras absolutas ed en %), 1990 e 2000

	inditgà insumma		lingua ch'ins sa il meglier	
	1990	2000	1990	2000
total da la populaziun pertutgada	6 873 687	7 288 010	6 873 687	7 288 010
rumantsch	66 082	60 561	39 632	35 095
%	0,96	0,83	0,58	0,48
talian	1 016 341	965 430	524 116	470 961
%	14,79	13,25	7,62	6,46
franzos	2 301 812	2 402 249	1 321 695	1 485 056
%	33,49	32,96	19,23	20,38
tudestg	5 057 066	5 281 178	4 374 694	4 640 359
%	73,57	72,46	63,64	63,67
anglais	760 583	1 019 082	60 786	73 425
%	11,07	13,98	0,88	1,01
autras	842 438	1 088 299	552 764	583 114
%	12,26	14,93	8,04	8,00

Funtauna: dumbraziun federala dal pievel, UST

4. Inditgai p.pl. tge linguas che – tenor lur definiziun en l'alineia c da l'artitgel 1 da la charta – na possedan betg in territori, ma vegnan duvradas sin il territori da Voss stadi ed inditgai las datas statisticas da las pledadras e dals pledaders.

4. Linguas minoritaras betg territorias

En Svizra pon duas linguas vegnir determinadas sco linguas tradiziunals betg liadas ad in territori: il jenic, la lingua dal pievel vagant svizzer, ed il jiddic, la lingua da las Gidieus e dals Gidieus svizzers. La dumbraziun federala dal pievel na dumonda betg explicitamain suenter linguas tradiziunals betg territorias da la Svizra. Las persunas che discurran jenic e jiddic pudessan inditgar lur lingua eventualmain en la rubrica "autras". L'uffizi federal da statistica na dispona betg d'indicaziuns detagliadas.

Jenic

La populaziun jenica da la Svizra dumbra tenor stimaziuns var 30'000 fin 35'000 persunas, da quellas èn oz anc radund 3'000 vagantas. Sin basa da la lescha federala dals 7 d'october 1994 davart la fundaziun "In futur per ils vagants svizzers" (CS 449.1) ha la confederaziun mess a disposiziun l'onn 1997 in chapital dad 1 milliun francs a la fundaziun ch'è vegnida fundada da lezzas uras. Dapi lura paja ella mintg'onn contribuziuns da manaschi a la fundaziun "per garantir e per meglierar la situaziun da vita e per mantegnair l'identitad culturala". La federaziun da tetg da las vagantas e dals vagants svizzers, la "associaziun da las vagantas e dals vagants" survegn dapi l'onn 1985 mintg'onn contribuziuns.

Jiddic

En il rom da l'emprim rapport da la Svizra en connex cun la charta da las linguas ha la confederaziun prendì posiziun davart la dumonda dal jiddic en Svizra. Las personas pertutgads n'han anc adina naginas aspectativas areguard la promoziun da lur lingua tras la confederaziun. Perquai na vegnan ellas er betg integradas sistematicamain en la politica da linguas e da cultura da la Svizra⁴.

5. Inditgai p.pl., en la dimensiun, en la quala i pudess sa mussar nizzaivel da cumpletter ils quatter puncts qua sura, las mesiras generalas actualas da la politica dal stadi en connex cun la protecziun da las linguas regiunalas u minoritaras.

5. Mesiras actualas da la politica da linguas

5.1. Lescha da linguas

Il 28 d'avrigl 2004 ha il cussegl federal prendì posiziun davart il sboz preliminar per ina lescha da linguas (LLing) ed ha refusà tant il sboz da la lescha sco er la missiva respectiva. El ha motivà sia decisiun cun l'incumbensa dal cussegl federal da spargnar e cun la mancanza da las resursas finanzialas. Cun duas moziuns dal cussegl naziunal è il cussegl federal alura vegnì intimà da tuttina suttametter la lescha da linguas al parlament. Circa a medem temp è vegnida lantschada l'iniziativa parlamentara Levrat (04.429, lescha federala davart las linguas naziunalas) dals 7 da matg 2004. Las CSEC da las duas chombras han approvà questa iniziativa. Sin basa da quest conclus ha la cumissiun dal cussegl naziunal cumenzà a tractar la lescha da linguas il 24 da zercladur 2005. Il fanadur 2006 fa la CSEC CN ina segunda lectura per rectifitgar il project. Probablamain vegn il project tractà durant la sessiun d'atun 2006 en il plenum dal cussegl naziunal.

5.2. Refurma da l'instrucziun da linguas tar ils chantuns

La refurma da l'instrucziun da linguas en las scolas obligatorias da la Svizra è gia dapi in pèr onns l'object da discussiuns intensivass. Ils temas principals da la refurma intenziunada èn d'intensivar e da meglierar l'instrucziun da linguas (emprima lingua e linguas estras), da cumenzar pli baud cun l'instrucziun da linguas estras (emprima lingua estra a partir dal 3. onn da scola) e d'introducir in obligatori per ina segunda lingua estra per tuts (segunda lingua naziunala ed englais a partir dal stgalim primar). Las ponderaziuns davart l'instrucziun linguistica sa basan – en quai che concerna ils cuntegns centrals – sin il concept da linguas, quai vul dir sin in rapport da las expertas e dals experts ch'è vegnì fatg per incumbensa da la conferenza svizra da las directuras e dals directurs chantunals da l'educaziun publica (CDEP) l'onn 1997.

Las directuras ed ils directurs chantunals da l'educaziun publica han approvà il conclus da strategia concernent l'ulteriur svilup da l'instrucziun linguistica a chaschun da lur radunanza plenara dals 25 da mars 2004, e quai cun 24 vuschs e duas abstenziuns (AI, LU). En ses conclus s'exprima la CDEP cleramain da mantegnair ina segunda lingua naziunala sin il stgalim primar (il pli tard a partir dal 5. onn da scola), e quai per tut las scholaras e per tut ils scholars. En in pajais pluriling duai ina segunda lingua naziunala – per motivs da la politica dal stadi – tutgar vinavant tar il repertori da las linguas ch'ins emprenda durant il temp da scola obligatoric. La CDEP sustegna er la finamira da dar la pussaivladad a las scholaras ed als scholars da s'acquistar enconuschientschas en ulteriuras linguas naziunalas.

⁴ vesair segund rapport da la Svizra p. 13

L'urari ch'ins ha fixà communablamain prevesa il suandant proceder (regulaziuns che divergeschan da quai pon valair mintgamai per GR e per TI pervi da lur situaziun linguistica specifica):

- **Fin il pli tard il 2006/2007 vegn adattada la situaziun da partenza:** En tut ils chantuns vegn instruida ina segunda lingua naziunala il pli tard a partir dal 5. onn da scola ed il pli tard a partir dal 7avel onn da scola vegn instruì englais per tut las scholaras e per tut ils scholars.
- **Cuntanscher la finamira a lunga vista** (duas linguas estras il pli tard a partir dal 3. e dal 5. onn da scola): Il pli tard a partir da l'onn 2010 cumenza en tut ils chantuns l'instrucziun d'ina emprima lingua estra il 3. onn da scola, il pli tard a partir da l'onn 2012 cumenza en tut ils chantuns l'instrucziun d'ina segunda lingua estra il 5. onn da scola. Las emprimas realisaziuns cumenzan en la Svizra centrala cun anticipar l'instrucziun d'englais sin il 3. onn da scola gia a partir da l'onn da scola 2005/2006. A Turitg succeda l'anticipaziun da l'instrucziun d'englais sin il 2. onn da scola successivamain gia dapi l'onn da scola 2004/2005.
- *La successiun da las linguas estras* vegn coordinada entaifer las quatter conferenzas regionalas da la CDEP. Tenor ils conclus ch'èn gia avant maun e tenor las decleraziuns d'intenziun da conferenzas regionalas sa mussa la suandanta soluziun:
 - o Tar la majoritad dals chantuns da la Svizra tudestga vegn l'englais ad esser la lingua estra d'entrada (2./3. onn da scola) ed il franzos vegn a vegnir instruì a partir dal 5. onn da scola (conferenza da las directuras e dals directurs d'educaziun da la Svizra centrala, conferenza da las directuras e dals directurs d'educaziun dals chantuns da la Svizra orientala e Turitg).
 - o En la Svizra franzosa vegn il tudestg instruì gia oz a partir dal 3. onn da scola. El vegn a restar l'emprima lingua estra instruida. L'englais vegn anticipà pli tard sin il 5. onn da scola (decleraziun da las directuras e dals directurs d'educaziun dals chantuns da la Svizra franzosa).
 - o En il territori al cunfin linguistic tudestg-franzos (en las parts germanofonas dals chantuns bilings VS e FR e probablamain en ulteriurs chantuns) vegn il franzos a restar la lingua estra d'entrada e l'instrucziun d'englais vegn anticipada sin il 5. onn da scola. La posiziun sin plaun da la conferenza regionala (conferenza da las directuras e dals directurs da l'educaziun publica dals chantuns da la Svizra dal nordvest) manca anc.
 - o En ils chantuns Grischun e Tessin resta ina segunda lingua naziunala la lingua estra d'entrada.
- La soluziun che sa mussa concernent la successiun da las linguas po vegnir giustifitgada areguard la mobilitad, perquai che la differenza concernent il cumenzament da las linguas estras importa mo dus onns ed ils nivels da cumpetenza che ston vegnir cuntanschids èn prescrits cleramain dal project da standard da la CDEP. Ultra da quai intimescha ina clausula da mobilitad da pussibilitar a tut ils uffants che sa tiran natiers d'entrar en l'instrucziun linguistica dal nov chantun da domicil.

Obligaziun dals standards linguistics

Las midadas planisadas en l'instrucziun da linguas daventan fermamain impegnativss pervi dal project HarmoS da la CDEP. En il rom da quest project vegn la CDEP a fixar finamiras da cumpetenza e standards per l'emprima lingua e per las linguas estras che pon vegnir controllads e che ston vegnir cuntanschids liantamain. A partir da l'onn 2007 vegn fixà per tut

la Svizra, tge nivels da cumpetenzza che las scholaras e ch'ils scholars duain cuntanscher en l'instrucziun linguistica.

- La CDEP punctuescha en ses conclus da strategia che questas finamiras possian mo vegnir cuntanschidas, sche l'instrucziun linguistica vegnia meglierada vinavant e sche la promoziun da la lingua cumenzia pli baud. Quai signifitgescha ch'ins sto far investiziuns tar la scolaziun e tar la furmaziun supplementara da las persunas d'instrucziun, lavur da svilup concernent la didactica, evaluaziuns scientificas. Per realisar questas finamiras vulan ils chantuns collavurar en moda pli stretga.

En plirs chantuns da la Svizra tudestga è sa furmada in'opposiziun cunter quest conclus da la CDEP. Sia finamira è d'instruir mo ina lingua estra en la scola primara. L'emprima iniziativa dal pievel è vegnida lantschada en il chantun Turitg, pia en quel chantun che ha già la rolla da pionier tar l'introducziun da l'englais avant il franzos sco lingua estra en la scola primara. Entant è sa furmà in comité interchantunal "Mo ina lingua estra en la scola primara". Sin basa d'iniziativas dal pievel, d'iniziativas parlamentaras, da consultaziuns e.u.v. vegn ussa manada questa discussiun en 11 chantuns germanofons da la Svizra.

Pervi da la refurma da l'instrucziun linguistica en il chantun Grischun surpiglia da nov il talian la piazza dal franzos sco emprima lingua estra che vegn instruida per scholaras e per scholars da lingua tudestga. Questa mesira munta in rinforz da las linguas chantunalas. En vischnancas linguisticamain fermamain maschadadas en las regiuns linguisticas da cunfin fa il talian dentant per part concorrenza al rumantsch. Sin il stgalim superiur vegn da nov instrui l'englais sco lingua estra extrachantunala. Ina intervenziun da fracziun en il cussegl grond dal Grischun pretenda da la regenza grischuna d'introducir l'englais empè dal talian sco emprima lingua estra. Il departament d'educaziun elavura actualmain ils models correspundents.

La dumonda da l'instrucziun d'ina segunda u d'ina terza lingua è er il tema da discussiuns politicas sin plaun federal. L'iniziativa parlamentara Berberat (00.425, instrucziun da las linguas uffizialas da la confederaziun) dals 21 da zercladur 2000 pretenda ina cumplettaziun da la costituziun federala (art. 70 al. 3bis CF) cun ina disposiziun che prescrivess als chantuns d'instruir mintgamai ina lingua uffiziala da la confederaziun sco segunda lingua. En il rom da las tractativas parlamentaras dal sboz per ina lescha da linguas stat l'iniziativa en discussiun.

Il december 2005 han las chombras federalas deliberà il conclus federal davart la reordinaziun da las disposiziuns costituziunalas davart la furmaziun. Quest project sa basa sin iniziativa parlamentara da l'onn 1997 (97.419 iv.pa. Zbinden) resp. da l'onn 2003 (03.452 iv.pa. Plattner) ed è ina premissa decisiva per stgaffir in spazi da furmaziun svizzer unitar. La finamira la pli impurtanta da questa revisiun è che la confederaziun ed ils chantuns s'obligheschian da sa coordinar e da collavurar sin l'entir champ da furmaziun da la scola populara fin a l'università. La vegliadetgna da cumenzar ad ir a scola, la durada e las finamiras dals differents stgalims da furmaziun sco er la renconuschientscha da diploms duain vegnir armonisads en l'entira Svizra. Il project è vegnì acceptà en la votaziun dal pievel dals 21 matg 2006 cun gronda majorità da 86 %. La confederaziun ha ussa la cumpetenzza da relaschar las prescripziuns necessarias sch'ils chantuns n'arrivan betg da s'accordar.

Introducziun dal rumantsch grischun sco lingua d'alfabetisaziun en las scolas rumantschas

Cun il conclus dals 21 da december 2004 ha la regenza dal chantun Grischun deliberà in concept general "rumantsch grischun en scola"

http://www.gr.ch/staka/doks/2005/MM_Rumantsch_Grischun_rg_12-01-05.doc (vesair terza part, rapport dal chantun GR). La finamira da quest concept è d'introducir successivamain il rumantsch (RG) sco lingua d'alfabetisaziun en la scola obligatoria empè da las linguas da

scola vallader, puter, surmiran, sutsilvan e sursilvan ch'èn vegnidas instruidas fin ussa. Per questa novaziun generala inditgescha la regenza dal chantun Grischun ils suandants motivs:

- L'alfabetisaziun sur il rumantsch grischun vegn resguardada sco mesira effizienta per mantegnair e per promover la lingua rumantscha.
- Las resursas persunalas e finanzialas pon vegnir concentradas.
- La producziun da texts po vegnir augmentada areguard la quantitat ed areguard la qualitat.
- I pon vegnir stgaffids meds d'instrucziun attractivs.
- L'identitad linguistica po vegnir rinforzada.

L'agir da la regenza è vegnì approvà dal cussegl grond dal Grischun (parlament) che aveva approvà gia ils 11 da mars 2003 – sin dumonda da la regenza – in conclus per edir ils meds d'instrucziun mo pli en RG a partir da l'onn 2005. L'organisaziun linguistica da la lia rumantscha che aveva pretendì da sia vart cuntinuadamain ils ultims onns d'introducì il RG sco lingua d'alfabetisaziun en las scolas da basa rumantschas, beneventescha cumplainamain quest concept, pretenda dentant ina preparaziun optimala.

En connex cun ses conclus dals 21 da december 2004 n'ha il chantun betg fatg ina consultaziun uffiziala en las vischnancas. Questas èn dentant envidadas da far ussa votaziuns davart ina da las trais variantas d'introducziun proponidas (per detagls vesair la terza part). Il concept è vegnì approvà explicitamain da las sis vischnancas da la Val Müstair che han concludì uffizialmain da midar al RG sco lingua da scola a partir da l'onn da scola 2007. Enfin mez matg 2006 han plinavant las suandantas vischnancas en il Grischun central ed en Surselva decidì d'introducì il rumantsch grischun tenor la varianta "pionier": Lantsch, Brinzauls, Casti, Mon, Salouf, Riom-Parsonz, Savognin, Sur e Trin.

A medem temp è il concept d'introducziun che la regenza propona confruntà cun gronda sceptica fin refusa, e quai tar numerusas persunas singulas, tar vischnancas e tar instituziuns regiunalas. Votaziuns consultativas ch'èn vegnidas fatgas sin iniziativa da la PCD giuvna da la Surselva l'onn 2004 en 28 dad 81 vischnancas cun scolas da basa rumantschas ch'èn pertutgadas directamain da quest conclus demussan ina clera refusa: 78% da las votantas e dals votants ch'èn sa participads a las votaziuns en questas 28 vischnancas èn s'exprimids cunter il RG sco lingua da scola integrala. Cunter il concept vegnan tranter auter inditgads ils suandants arguments:

- Ina intermediaziun cun success dal RG sco lingua d'alfabetisaziun n'è strusch realisabla en vista als deficits ed als problems ch'èn gia avant maun.
- Il corpus da litteratura existent è per gronda part scrit en ils idioms, i mancan texts differenziads ed istorics en RG.
- Il rumantsch sco lingua pitschna vegn duvrà adina pli savens mo a bucca (vesair ils resultats da la dumbraziun dal pievel). Quest process vegniss accelerà.
- La motivaziun per la novaziun n'è strusch avant maun tar la magistraglia e tar la populaziun.
- La finanziaziun na dastga betg vegnir fatga sin donn e cust d'autras mesiras impurtantas.

La regenza grischuna ha dumandà l'onn 2005 da la confederaziun tant in augment dals agids finansials federals per introducì il rumantsch grischun en la scola sco er per in sustegn pli vast da las organisaziuns ch'èn activas en la promoziun da la lingua. Pervi da las decisiuns negativas da la confederaziun che vegnan motivadas cun la politica da finanzas è ina delegaziun da la regenza grischuna cun represchentantas e represchentants da las organisaziuns pertutgadas intervegnida mez settember 2005 tar il departament federal da l'intern. La discussiun n'ha purtà nagins resultats concrets. Cun la brev dal 1. da favrer 2006 al schef dal departament federal da l'intern ha la regenza grischuna alura exprimi repetidamain sias aspectativas concernent in augment da l'agid finanziel da la confederaziun

al chantun ed ha da sia vart empermess d'augmentar ils meds finanzials chantunals. En la brev dals 27 da favrer 2006 a il departemend da l'intern communitgà a la regenza grischuna ch'in augment dals meds finanzials federals na saja betg pussaivel pervi da l'incumbensa da spargnar ch'il cussegl federal ha survegnì dal pievel e dal parlament. La confederaziun sa stentia dentant – malgrà l'oblig da spargnar – da mantegnair la contribuziun en l'atezza actuala.

EMPRIMA PART

1. Inditgai p.pl. las cunvegns principals e/u las prescripziuns giuridicas che Vus considerais sco essenzialas per realisar la charta europeica da las linguas regionalas u minoritaras en Voss pajais. Agiuntai p.pl. ils suandants documents:

copias da questas cunvegns e/u da questas prescripziuns giuridicas, en englais u en franzos, en cas che Voss pajais na las ha betg gia furnidas en il rom da l'emprim rapport periodic;

las indicaziuns detagliadas e las copias da las novas leschas u dals novs relaschs administrativs concernent las linguas regionalas u minoritaras;

las indicaziuns detagliadas concernent la giurisdicziun u concernent auters svilups giuridics u administrativs en quest sector.

1. Basas giuridicas per realisar la charta europeica da las linguas

I suonda ina curta survista dals artitgels dal dretg da linguas internaziunal, naziunal e chantunal ch'èn relevants per la Svizra. En connex cun il dretg naziunal vegnan er menziunadas las sentenzias dal tribunal federal relevantas per la politica da linguas che illustreschan l'interpretaziun vertenta dal dretg da linguas en cas concrets.

I vegn renunzià d'aggiuntar documents ch'ins chatta sin la homepage da la chanzlia federala en la collecziun sistematica (<http://www.bk.admin.ch/ch/d/sr/sr.html>).

1.1 Il dretg da linguas internaziunal

Giuridicamain è la Svizra in stadi monist. Las cunvegns internaziunalas ch'ella ha ratifitgà han perquai valaivladad immediata. Qua sutvart suonda ina survista da las cunvegns relevantas areguard il dretg da linguas.

Patg internaziunal davart ils dretgs civils e politics (CS 0.103.2)

L'artitgel 2 dal patg internaziunal davart ils dretgs civils e politics garantisce la protecziun da las minoritads linguisticas. L'artitgel 26, en cumbinaziun cun l'artitgel 2, scumonda discriminaziuns, spezialmain er da gener linguistic. Ultra da quai garantisce l'artitgel 14 alinea 3 literas a ed f il dretg a mintga persuna atgisada da vegnir infurmada en ina lingua ch'ella chapescha davart il plant fatg cunter ella u da survegnir ina interpreta u in interpret.

Convenziun europeica dals dretgs umans CEDU (CS 0.101)

Talas garantias èn previsas er en la convenziun europeica dals dretgs umans (vesair art. 5 cifra 2 ed art. 6 cifra 3 CEDU). Ultra da quai scumonda l'artitgel 14 discriminaziuns che sa basan sin la lingua e che tangheschan ils dretgs garantids da la CEDU.

Convenziun davart ils dretgs da l'uffant (CS 0.107)

L'artitgel 30 da la convenziun davart ils dretgs da l'uffant prevesa la protecziun da l'uffant ch'appartegna ad ina minoritad linguistica.

Patg internaziunal davart ils dretgs economics, socials e culturals (CS 0.103.1)

Ils artitgels 13 e 15 dal patg internaziunal davart ils dretgs economics, socials e culturals pertutgan il dretg da furmaziun ed ils dretgs culturals; els han medemamain l'intent da promover las linguas minoritaras.

Convenziun da basa dal cussegl da l'Europa per proteger las minoritads naziunalas (CS 0.441.1)

La Svizra ha ratifitgà ils 21 d'october 1998 la convenziun da basa dal cussegl da l'Europa per proteger las minoritads naziunalas. Ella è entrada en vigur il 1. da favrer 1999. La convenziun cuntegna er pliras disposiziuns davart la libertad da lingua: il dretg da duvrar sia lingua minoritara privatamain ed en la publicitad, a bucca ed en scrit, libramain e senza impediments (art. 10); il dretg da mintga persuna che appartegn ad ina minoritad naziunala da duvrar ses num da famiglia e ses prenum en la lingua minoritara sco er il dretg d'ina renconuschientscha uffiziala da quests nums (art. 11) ed il dretg d'emprender la lingua minoritara, da fundar e da manar instituziuns correspundentas da furmaziun e da scolaziun (art. 13 e 14).

1.2 Il dretg da linguas da la confederaziun

Las disposiziuns da la constituziun federala areguard il dretg da linguas

Sco element constitutiv impurtant dal stadi federal svizzer èn las quatter linguas naziunalas menziunadas en las disposiziuns generalas (art. 4 CF). Il dretg fundamental da la libertad da lingua è francà en l'artitgel 18 CF. Las incumbensas da la politica da linguas da la confederaziun e dals chantuns e lur cumpetenzas vegnan regladas en l'artitgel 70 CF.

L'impurtanza da l'artitgel 18 CF (libertad da lingua)⁵

"La libertad da lingua garantiscecha l'utilisaziun da la lingua materna. Quai vala tant per la lingua discurreta sco er per la lingua scritta e per ils dialects. Plinavant n'includa la noziun betg mo l'emprima lingua emprendida durant l'uffanza, mabain er ina segunda u terza lingua ch'insatgi sa. (...) Il cuntegn da la libertad da lingua dependa dal fatg, sch'i sa tracta d'in contact tranter persunas privatas u d'in contact cun il stadi. En l'emprim cas vai per la libertad da s'exprimer en la lingua da sia tscherna. En il segund cas è la libertad da lingua in dretg minimal che garantiscecha principalmain l'utilisaziun da la lingua d'ina minoritad naziunala en in tschert territori. Cun auters plets: ina minoritad naziunala istorica cun atgna lingua na sto betg sa laschar imponer in'autra lingua uffiziala u lingua d'instrucziun. En il contact tranter persunas privatas ed il stadi permetta il tribunal federal restricziuns da la libertad da lingua che sa basan sin il princip territorial."

"Tenor la pratica dal tribunal federal garantiscecha il princip territorial la "cumposiziun linguistica tradiziunala dal pajais". El restrenscha – tenor il tribunal federal – la libertad da lingua e permetta als chantuns "da prender mesiras per mantegnair ils cunfins tradiziunals dals territoris linguistics e lur omogenitad, er sche la libertad dal singul da duvrar sia lingua materna vegn restrenschiada qua tras. Talas mesiras ston dentant respectar il princip da la proporziunalitad" (vesair en quest connex l'art. 70 al. 2 CF).

L'impurtanza da l'artitgel 70 CF

L'artitgel 70 alinea 1 CF declera il tudestg, il franzos ed il talian sco linguas uffizialas cumplainas da la confederaziun, il rumantsch sco lingua uffiziala en il contact da la confederaziun cun persunas da lingua rumantscha. L'artitgel 116 alinea 4 vCF preveseva explicitamain ina regulaziun legala per l'applicaziun dal rumantsch.

En in'emprima frasa fa l'artitgel 70 alinea 2 CF endament ch'igl è chausa dals chantuns da fixar lur linguas uffizialas. I sa tracta qua d'ina cumpetenzza chantunala originara, uschia che l'emprima frasa ha sulettamain in effect declamatoric. Cunquai ch'ils chantuns regleschan sezs l'utilisaziun da lur linguas uffizialas sin lur territori, n'ha questa disposiziun nagins effects sin la legislaziun federala. En la segunda frasa da l'artitgel 70 alinea 2 CF vegnan ils chantuns obligads da respectar la cumposiziun linguistica usitada dals territoris e da resguardar las minoritads linguisticas tradiziunalas.

⁵ missiva dal cussegl federal dals 20 da november 1996 concernent la refurma da la constituziun federala, p. 162

En l'artitgel 70 alinea 3 CF vegn attribuì a la confederaziun ed als chantuns ina cumpetenza da promoziun parallela. La prescripziun oblighescha la confederaziun ed ils chantuns da prender novas mesiras en la politica da lingua e da la communicaziun. Questa obligaziun na mida resp. na restrenscha en nagina moda las cumpetenzas chantunalas, per exempel en ils secturs da la furmaziun, da la cultura e da la perscrutaziun. La confederaziun sezza po prender mesiras sulettamain en ses champ da cumpetenza. Ella na po betg agir en piazza dals chantuns, sche quels na vegnan betg activs en il senn da la disposiziun costituziunala. Ella po dentant porscher mesiras da promoziun e finanziair quellas sezza. Ma igl è surlaschè als chantuns da far diever da quellas.

L'artitgel 70 alinea 4 CF oblighescha la confederaziun da sustegnair ils chantuns plurilinges tar l'adempliment da lur incumbensas da la politica da linguas.

L'artitgel 70 alinea 5 CF oblighescha la confederaziun da sustegnair mesiras dals chantuns Grischun e Tessin per mantegnair e promover il rumantsch ed il talian. Questa incumbensa è concretisada en la lescha federala dals 6 d'october 1995 (CS 441.3) menziunada qua sutvart.

Leschas federalas

En accordanza cun il dretg da lingua da la costituziun federala ha la confederaziun relaschè pliras leschas federalas che han la finamira da mantegnair e da promover il rumantsch ed il talian.

Lescha federala davart agids finanzials per mantegnair e promover la lingua e cultura rumantscha e taliana (CS 441.3)

Sin fundament da questa lescha federala dals 6 d'october 1995 po la confederaziun conceder als chantuns Grischun e Tessin agids finanzials per sustegnair primo mesiras generalas per mantegnair e promover las linguas e culturas pertutgadas, secundo organisaziuns ed instituziuns che adempleschan incumbensas surregiunalas per mantegnair e per promover questas duas linguas e culturas sco er terzo l'activitad editoriala en la Svizra romanofona ed italofofona. La lescha prevesa ultra da quai da sustegnair la pressa rumantscha en il senn d'ina promoziun da la lingua. Dapi ch'ils chantuns Grischun e Tessin survegnan quests agids finanzials per sustegnair las stentas da mantegniment e da promoziun dal rumantsch e dal talian, èn las contribuziuns federalas vegnidas augmentadas successivamain. L'onn 2005 ha il chantun Grischun survegnì 4'559'000.– francs ed il chantun Tessin 2'280'000.– francs.

Igl è previs d'integrar las disposiziuns da questa lescha en la nova lescha da linguas.

Lescha davart las publicaziuns uffizialas (CS 170.512)

La lescha davart las publicaziuns uffizialas (LPubl) dals 18 da zercladur 2004 revedida totalmain regla en l'artitgel 14 che la publicaziun en las linguas uffizialas tudestg, franzos e talian sto da nov succeder a medem temp. Ils relaschs en tuttas trais versiuns han la medema obligaziun. Las publicaziuns en rumantsch èn regladas en l'artitgel 15 LPubl. Pia vegnan relaschs da la confederaziun d'ina tscherta impurtanza publitgads en lingua rumantscha sco ediziuns singulas. La chanzlia federala determinescha quests relaschs suenter avair consultà la chanzlia chantunala dal Grischun.

Ordinaziun davart la translaziun en l'administraziun generala da la confederaziun (CS 172.081)

Questa ordinaziun dals 19 da zercladur 1995 prevesa la translaziun da las publicaziuns uffizialas e d'ulteriurs texts impurtants en tut las linguas uffizialas da la confederaziun. Per il rumantsch valan disposiziuns spezialas. Questas regulaziuns èn er fixadas en il sboz da la nova lescha da linguas.

Lescha federala davart radio e televisiun LRTV (CS 784.40)

Sin fundament da la lescha federala davart radio e televisiun dals 21 da zercladur 1991 survegn la societad svizra da radio e televisiun SRG SSR idée suisse (SSR SSR) ina concessiun per emetter programs en il territori linguistic tudestg, franzos, talian e rumantsch, sin plaun naziunal e linguistic-regiunal. Las prestaziuns da la SRG SSR èn damai fitg impurtantas per la promoziun da las linguas naziunalas. La SRG SSR tegna quint da la quadrilinguitad da la Svizra ed emetta programs da radio e da televisiun en tut las regiuns linguisticas ed en tut las linguas naziunalas. Sut il motto "idée suisse" – dapi in pèr onns er part integrala dal num da la SSR ("SRG SSR idée suisse") – sa stenta la SRG SSR da contribuir a l'integrasiun sociala e culturala en Svizra cun producir per exempel regularmain emissiuns che s'adresseschon a pliras regiuns linguisticas e cun rapportar d'auters territoris linguistics⁶.

Ils trais studios d'emissiun a Turitg, a Genevra ed a Lugano produceschan mintgamai dus programs per mintga regiun linguistica. Quels pon vegnir retschavids en tut la Svizra via satellit, via cabel u via frequenzas terrestras. Il cussegl federal fixescha ultra da quai ils princips che garanteschon ch'ils basegns da la Svizra rumantscha vegnian resguardads en quests programs. La SRG SSR resguarda ils interess da la cuminanza linguistica rumantscha en ils programs da la televisiun tudestga, franzosa e taliana ed emetta ils programs da la televisiun rumantscha sur il chanal da la televisiun da la Svizra tudestga e rumantscha (SF1 ed SFinfo).

La SRG SSR emetta programs da radio en tut las quatter linguas naziunalas en las regiuns linguisticas respectivas. In program da radio tudestg, franzos e talian vegn emess en l'entir territori da la Svizra. Ils princips dal provediment èn reglads en las directivas dals 27 d'october 2004 davart la planisaziun da las raits d'emetturs d'UUC: ils emprims programs da radio da las trais grondas regiuns linguisticas ston pudair vegnir retschavids en tut ils lieus cun passa 200 abitantas ed abitants, sche la situaziun da frequenza permetta quai. Il medem vala per il program dal radio rumantsch en il chantun Grischun.

Grazia al cabel, als satellits ed a la nova rait d'emetturs digitala T-DAB (terrestrial – digital audiobroadcasting) pon ins retschaiver il radio rumantsch er en las citads ed en las aglomeraziuns ordaifer il territori da derasaziun tradiziunal dal rumantsch. A partir da la mesada dal 2002 pon ins tadlar via satellit en l'entira Svizra tut ils 16 programs da radio da la SSR.

La LRTV vegn actualmain revedida; probablmain vegn ella ad entrar en vigur il 1. da schaner 2007.

Lescha federala davart la fundaziun "pro Helvetia" (CS 447.1)

Tenor la lescha federala dals 17 da december 1965 davart la fundaziun "pro Helvetia" ha questa fundaziun publica l'incumbensa da mantegnair e da promover la cultura svizra e da tgirar las relaziuns culturalas cun l'exteriur. Ella ha las suandantas quatter incumbensas principalas: 1. mantegnair l'ierta spiertala svizra e l'atgnadad culturala dal pajais, 2. promover la lavur culturala svizra en ils chantuns, en ils territoris linguistics ed en ils circuls culturali, 3. promover il barat da valurs culturalas tranter ils territoris linguistics ed ils circuls culturali e 4. tgirar las relaziuns culturalas cun l'exteriur. La fundaziun "pro Helvetia", ch'è vegnida fundada l'onn 1939, è ultra da l'uffizi federal da cultura la portadra principala da la promoziun da la cultura da la confederaziun.

La confederaziun dat mintg'onn contribuziuns a la pro Helvetia per ch'ella possia ademplir sias incumbensas culturalas en Svizra ed a l'exteriur. La perioda da finanziaziun 2004 – 2007 è reglada en la missiva dals 28 da matg 2003 (BBI 2003 4885). Questa lescha vegn actualmain revedida (vesair sboz preliminar sin www.bak.admin.ch).

⁶ L'onn 2000 ha il servetsch da perscrutaziun da la SRG SSR idée suisse edì in studi che conferma la funcziun integrativa sociala e culturala impurtanta dal radio e da la televisiun en Svizra ("Medien und Identität – CH", Berna, mars 2000).

Sentenzias linguisticamain relevantas dal tribunal federal

Il tribunal federal gioga ina rolla impurtanta en l'interpretaziun dal dretg da linguas chantunal e federal e per il respect da quel. I suonda ina survista da las sentenzias linguisticamain relevantas dal tribunal federal ch'èn vegnidas pronunziadas dapi l'approvaziun dal nov artitgel da linguas l'onn 1996.

- Sentenzia **Corporaziun da vischins da Scuol** cunter la regenza dal chantun Grischun dals 6 da zercladur 1996 (122 I 93): ina sentenza dal tribunal federal, pretendida da la vischnanca da Scuol, sto per l'emprima giada vegnir translatada en rumantsch sin fundament dal nov artitgel da linguas, approvà en la votaziun dal pievel dals 10 da mars 1996. La sentenza dal tribunal federal mussa ch'il tribunal federal prenda serius la renconuschientscha dal rumantsch sco lingua parzialmain uffiziala en l'artitgel 70 alinea 1 CF (avant la revisiun da la CF: art. 116 al. 4) ed ha l'intenziun da realisar quella.
- Sentenzia **Jorane Althaus** cunter la populaziun da Mörigen e cunter la direcziun d'educaziun dal chantun Berna dals 15 da fanadur 1996 (122 I 236): il tribunal federal approvescha in recurs da geniturs che abiteschan en la vischnanca tudestga da Mörigen (chantun Berna), ma laschan ir a scola lur figlia en ina scola da lingua franzosa a Bienna e portan sezs las consequenzas finanzialas che resultan da quai. La frequentaziun da la scola tudestga a Mörigen, pretendida da la vischnanca da Mörigen, restrenschia la libertad da lingua en moda exagerada.
- Sentenzia en il **recurs da dretg public cunter il cussegl da stadi da Friburg** dals 21 da zercladur 1999 (125 I 347): il tribunal federal approvescha in recurs cunter il cussegl da stadi da Friburg. Quel voleva permetter sulettamain als uffants refurmads ina instrucziun gratuita en la Freie Öffentliche Schule Freiburg, ina scola da lingua tudestga. Il tribunal na giuditgescha dentant betg explicitamain tgeninas da las vischnancas en discussiun che han tenor la constituziun in dretg ad ina instrucziun gratuita en lingua tudestga. Per motivs da la discriminaziun confessiunala refusescha el ch'il chantun conceda in tal dretg local entaifer il circol da scola public liber da Friburg, dentant sulettamain ad uffants refurmads.
- Sentenzia en il **recurs da dretg public cunter las Entreprises Electriques Fribourgeoises** dals 15 d'avust 2000 (5P.242/2000). La sentenza dal tribunal federal po vegnir redigida en la lingua da la recurrenta (en quest cas en tudestg), schebain che la procedura preliminar era vegnida manada en il chantun Friburg, chantun biling, en lingua franzosa, cunquai che la cuntrapartida (ina interpretaisa da dretg public) stoppia savair il tudestg ch'è lingua uffiziala dal chantun.
- Sentenzia cunter l'**uffizi d'inquisiziun Berner Jura Seeland** dals 11 d'october 2001 (1P.500/2001). Il tribunal federal prenda ina decisiun concernent la restricziun dal dretg fundamental da la libertad da lingua tras il princip territorial en la procedura penala.
- Sentenzia cunter la **dretgira administrativa dal chantun Friburg** dals 2 da november 2001 (2P.112/2001). Il tribunal federal protegia il dretg da la recurrenta sin instrucziun en la lingua materna.
- Sentenzia en il recurs da dretg administrativ da la swisscom SA cunter la decisiun da la cumissiun da recurs dal departament federal per ambient, traffic, energia e communicaziun dals 9 da fanadur 2003 (sentenzia 1A.185/203, DTF 130 II 249). En proceduras che pertutgan autoritads chantunalas dastga l'autorità federala rediger sia disposiziun en la lingua uffiziala da l'autorità chantunala, sch'i po vegnir spetgà da las partidas ch'ellas sappian questa lingua.
- Sentenzia en il recurs cunter la procura public federala svizra, filiala da Lugano, sco er cunter la chombra da recurs dal tribunal penal federal (1S6/2004, sentenza dals 11 da

schaner 2005). Sco lingua da procedura per l'examinaziun preliminar dastga la procura publica federala tscherner la lingua uffiziala che correspunda a la lingua da las parts inculpadas principalmain. Disposiziuns ed instrucziuns da procedura impurtantas sto ella dentant communitgar a las personas pertutgadas directamain en la lingua uffiziala dal lieu d'execuziun da las mesiras repressivas, sche quellas personas han communitgà fin ussa en quella lingua cun la procura publica federala.

1.3 *Constituziuns chantunalas e regulaziuns chantunalas*

Las constituziuns chantunalas d'insaquants chantuns monolings (TI, VD, NE, JU) e da tut ils chantuns plurilings BE, FR, GR, VS cuntegnan in artigel da linguas.

Ils artigels da linguas dals differents chantuns sa cloman sco suonda:

- Constituziun dal chantun **Berna** (6 da zercladur 1993):
Art. 6 Linguas
 - ¹ Las linguas chantunalas ed uffizialas dal chantun Berna èn il tudestg ed il franzos.
 - ² Las linguas uffizialas èn
 - a il franzos en il Giura bernaïs,
 - b il tudestg ed il franzos en il district administrativ da Bienna,
 - c il tudestg en ils ulteriurs districts administrativs.
 - ³ Il chantun e las vischnancas pon tegnair quint da relaziuns spezialas che sa resultan da la bilinguitad dal chantun.
 - ⁴ A las autoritads cumpetentas per tut il chantun pon tuts sa drizzar en la lingua uffiziala da lur tscherna.
- Constituziun dal chantun **Friburg** (16 da matg 2004): **Art. 6** Linguas
 - ¹ Las linguas uffizialas dal chantun èn il franzos ed il tudestg.
 - ² Lur diever vegn reglà resguardond il princip territorial. Il stadi e las vischnancas respectan la cumposiziun linguistica usitada dals territoris e resguardan las minoritads linguisticas tradiziunalas.
 - ³ La lingua uffiziala da las vischnancas è il franzos u il tudestg. En vischnancas cun ina minoritad linguistica tradiziunala considerabla pon las linguas uffizialas esser il franzos ed il tudestg.
 - ⁴ Il stadi s'engascha per la chapientscha, per la buna enclegientscha e per il barat tranter las cuminanzas linguisticas chantunalas. El promova la bilinguitad.
 - ⁵ Il chantun promova las relaziuns tranter las cuminanzas linguisticas da la Svizra.
- Constituziun dal chantun **Grischun** (14 da settember 2003):
Art. 3 Linguas
 - ¹ Il tudestg, il rumantsch ed il talian èn las linguas chantunalas ed uffizialas equivalentas dal chantun.
 - ² Il chantun e las vischnancas sustegnan e prendan las mesiras necessarias per mantegnair e promover la lingua rumantscha e taliana. Els promovon la communicaziun ed il barat tranter las cuminanzas linguisticas.
 - ³ Las vischnancas ed ils circuls determineschan lur linguas uffizialas e lur linguas da scola, e quai en il rom da lur cumpetenzza ed en cooperaziun cun il chantun. En quest connex respectan ellas la cumposiziun linguistica usitada e resguardan las minoritads linguisticas tradiziunalas.

- Constituziun dal chantun **Tessin** (14 da december 1997):

Art. 1

¹ Il chantun Tessin è ina republica democratica da cultura e lingua taliana.

En la legislaziun dal chantun Tessin datti differents relaschs che reglan la dumonda da las linguas en ils secturs da la furmaziun, da la giustia e da la cultura (vesair la terza part).

- Constituziun dal chantun **Vad** (14 d'avrigl 2003)

Art. 3

Lingua uffiziala

La lingua uffiziala dal chantun è il franzos.

- Constituziun dal chantun **Valais** (8 da mars 1907):

Art. 12

La lingua franzosa e la lingua tudestga èn decleradas sco linguas chantunalas.

- Constituziun dal chantun **Neuchâtel** (24 da settember 2000)

Art. 4

La lingua uffiziala dal chantun è il franzos.

- Constituziun dal chantun **Giura** (20 da mars 1977)

Art. 3 Linguas

Il franzos è la lingua chantunala ed uffiziala da la republica e dal chantun Giura.

2. Inditgai p.pl. sch'i dat en Voss pajais instituziuns u organisaziuns fixadas en la lescha che promovon la protecziun ed il svilup da las linguas regionalas u minoritaras. Inditgai p.pl. lur nums e lur adressas.

2. Organisaziuns relevantas per la politica da linguas e da chapientscha

Las organisaziuns ed instituziuns inditgadas qua sutvart giogan ina rolla impurtanta en la promoziun dal rumantsch e dal talian en ils territoris linguistics correspundents. In pèr dad ellas èn activas sco organisaziuns per la promoziun da la lingua, autras han primarmain finamiras culturalas, cultural-politicas e/u publicisticas pli generalas.

Las suandantas trais **organisaziuns per la promoziun da la lingua** survegnan subvenziuns dal chantun Grischun e da la confederaziun per lur activitad:

Lia rumantscha (LR)

Via da la Plessur 47

CH-7001 Cuira

tel. +41 81 258 32 22

fax: +41 81 258 32 23

homepage: www.liarumantscha.ch

La LR promova la lingua e cultura rumantscha cun unir e sustegnair las organisaziuns rumantschas, cun realisar e promover projects en quest sector, cun s'occupar da dumondas da la politica da linguas e cun represchentar la cuminanza linguistica rumantscha ordaifer il territori da derasaziun tradiziunal da la lingua. Ses program cumpiglia activitads en ils secturs da la lingua, da la translaziun, da la publicaziun, da la realisaziun da meds d'instrucziun, da l'informaziun, da la documentaziun e da la lavur da publicitad.

Pro Grigioni italiano (PGI)

Martinsplatz 8
CH-7000 Coira

tel. +41 81 252 86 16
fax: +41 81 253 16 22
homepage: www.pgi.ch

La PGI vul promover la preschientscha dal Grischun talian e meglierar las cundiziuns culturalas e la basa d'existenza da la populaziun italoфона en il Grischun. Ella organisescha conferenzas, exposiziuns, concerts e curs ed è responsabla per pliras publicaziuns periodicas. Ella sustegna er activitads per mantegnair e per derasar la lingua taliana en il Grischun sco er retschertgas istoricas, linguisticas, economicas e socialas. La PGI è represchentada cun 9 secziuns er ordaifer las valladas talianas ed ordaifer il Grischun (Basilea, Berna, Chiasso, Cuira, Tavau, Lugano, Svizra franzosa, Sopraceneri e Turtig).

Agentura da novitads rumantscha (ANR)

Masanserstrasse 2
CH-7000 Cuira

tel. +41 81 250 48 00
fax: +41 81 250 48 03
e-mail: anr@spin.ch

L'ANR è in'agentura da novitads independenta, fundada il 1996. Sia incumbensa è da sustegnair redacziunalmain ils meds da massa rumantschs cun derasar novitads en lingua rumantscha. Ses servetschs èn ina mesira per mantegnair e per promover la lingua rumantscha cun rinforzar l'infurmaziun discurreta e scritta en lingua rumantscha.

Las suandantas **organisaziuns da cultura e da medias** s'engaschan er per la promoziun da la lingua, ma ellas fan quai senza il sustegn da la confederaziun e/u dal chantun.

**Cuminanza rumantscha
da radio e televisiun (CRR)**

Via dal teater 1
7002 Cuira

tel. + 41 81 255 75 75
fax + 41 81 255 75 00
homepage: www.rtr.ch

La CRR è ina da las quatter organisaziuns commembras da la societad svizra da radio e televisiun ed è il medem mument er affiliada a la lia rumantscha. Ella represchenta il territori rumantsch e procura per programs rumantschs da radio e da televisiun. Cun sia purschida da programs contribuescha la CRR a l'expressiun da l'identitad svizra ed a la varietad da sias regiuns. Sur sia incumbensa d'infurmaziun, da cultura e da divertiment ora contribueschan sias emissiuns il medem mument er al mantegniment ed a la promoziun da la lingua e da la cultura rumantscha.

Pro Svizra rumantscha (PSR)

7188 Sedrun homepage: www.rumantsch.ch

e-mail: psradmin@rumantsch.ch

La PSR ha l'intent da mantegnair e da promover la lingua e la cultura rumantscha, oravant tut en il sector da la pressa e da la furmaziun supplementara da las schurnalistas e dals schurnalists rumantschs. Ella s'engascha per garantir la quadrilinguitad da la Svizra e sustegna er las stentas da la lia rumantscha e da sias uniuns affiliadas.

Uniun dals Gualsers dal Grischun (WVG)

Chascha postala 15
7435 Spleia

tel. + 41 81 664 14 42
fax: + 41 81 664 19 41
homepage: www.walserverein-gr.ch

La WVG è l'associaziun linguistica e culturala da las Gualsras e dals Gualsers grischuns. Ses intent principal è da mantegnair la cultura gualsra ed alpina en il senn il pli vast. Ella s'engascha tranter auter per mantegnair ils dialects gualsers e per promover la litteratura dialectala e sustegna la perscrutaziun scientifica da la lingua, da l'istorgia e da l'etnologia.

**Internationale Vereinigung
für Walsertum (IVfW)**
Bahnhofstr. 15
CH-3900 Brig

tel. + 41 27 923 11 18 (p)
+ 41 27 922 29 22 (f)
fax: + 41 27 922 29 25
homepage: www.wir-walser.ch

Da la IVfW fan er part l'uniun dals Gualsers dal Grischun ed ulteriuras represchentantas ed ulteriurs represchentants da regiuns dals Gualsers, tranter auter er da Bosco Gurin, da Pomatt/Formazza u dal Vorarlberg. Ella edescha la revista semestrala "Wir Walser" cun contribuziuns davart l'etnologia, davart l'istorgia e davart la lingua da l'entir territori dals Gualsers.

Organisaziuns activas en la politica da chapientscha

Ulteriuras organisaziuns ed instituziuns che s'engaschan oravant tut en il sector da la chapientscha tranter las cuminanzas linguisticas pon ins chattar sin la homepage www.punts-info.ch. I suonda qua sutvart ina glista cun las adressas da las organisaziuns che vegnan sustegnidas da la confederaziun per realisar activitads en connex cun la politica da chapientscha.

Servetsch svizzer da feuilleton, signur Andreas Iten, president
Bödlistrasse 27
6314 Unterägeri
kw@sda.ch

Forum du bilinguisme/da la bilinguitad, dunna Christine Beerli, presidenta
chascha postala 1180
2501 Bienna
forum@bilinguisme.ch

Rencontres Suisses/Scuntrada svizra, signur Niklaus Lundsgaard-Hansen, president
Av. des Sports 18 A
1400 Yverdon-les-Bains
rsts@bluewin.ch

Fondazione Lingue e Culture, signur Gianni Ghisla, secretari
CP 120
6949 Comano
gghisla@idea-ti.ch

Service de Presse Suisse, M. Diego Salvatore, president
26, rue de la Gare
1820 Montreux
contact@culturactif.ch

Cuminanza svizra da lavur per democrazia, signur Ulrich Sigrist, president
Himmelrych 8
5600 Lenzburg
info@sad-ch.ch

Forum Helveticum, signur prof. Arnold Koller, anteriur cusseglier federal, president
Bleicherain 7
5600 Lenzburg 1
info@forum-helveticum.ch

Coscienza Svizzera, signur Fabrizio Fazioli, president
chascha postala 1559
6501 Bellinzona
fabrizio.fazioli@rtsi.ch

ch Barat da juvenils, dunna Silvia Mitteregger, coordinatura
Poststrasse 10
chascha postala 358/CH-4502 Soloturn –
tel. 032 625 26 80/fax 032 625 26 88
austausch@echanges.ch

3. Inditgai p.pl. sch'ina instituziun u sch'ina organisaziun è vegnida consultada per elavurar quest rapport periodic u per realisar las recumandaziuns ch'il comité da las ministras e dals ministers ha adressà a Vossas autoritads. Sche Vus confermais questa dumonda, precisai p.pl. da tge organ u da tge organisaziun ch'i sa tracta.

3. Collavuraziun per elavurar il rapport

Per elavurar quest rapport e per realisar las recumandaziuns dal comité da las ministras e dals ministers dal cussegl da l'Europa ha la confederaziun tschertgà oravant tut la collavuraziun cun ils chantuns pertutgads, il Grischun ed il Tessin, ch'èn directamain cumpetents per realisar singulas recumandaziuns. Il chantun Grischun ha consultà da sia vart las organisaziuns e las instituziuns che s'engaschan en il chantun per la lingua rumantscha e taliana.

Sur lur federaziun da tetg, l'associaziun da las vagantas e dals vagants, ch'è vegnida consultada en connex cun la posiziun qua avant maun (vesair cifra 5) è la confederaziun en in contact permanent cun represchentantas e cun represchentants da las vagantas e dals vagants.

4. Inditgai p.pl. las mesiras ch'èn vegnidas prendidas (tenor l'artitgel 6 da la charta) per infurmar davart ils dretgs e davart las obligaziuns che resultan da l'applicaziun da la charta.

4. Activitad d'infurmaziun concernent la charta da las linguas

Ils chantuns Grischun e Tessin sco er las vagantas ed ils vagants han survegnì il segund rapport dal comité d'expertas e d'experts dal cussegl da l'Europa e las recumandaziuns dal comité da las ministras e dals ministers dal cussegl da l'Europa. Il chantun Grischun ha infurmà da sia vart las organisaziuns pertutgadas. En vista a la preparaziun dal 3. rapport qua avant maun è vegnida tschertgada la collavuraziun cun l'uffizi da cultura dal Grischun sco er cun la divisiun da la cultura dal chantun Tessin.

Il 3. rapport da la Svizra davart la realisaziun da la charta da las linguas stat a disposiziun en tut las quatter linguas naziunalas ed è vegnì publitgà cun ina communicaziun da pressa a chaschun da la deliberaziun tras il cussegl federal. Il rapport è accessibel en l'internet (www.bak.admin.ch).

5. I sa chapescha da sez che tut las mesiras prendidas per realisar las recumandaziuns dal comité da las ministras e dals ministers èn menziunadas detagliadamain en il rapport. Tuttina As supplitgain nus da resumar questas mesiras per mintga recumandaziun.

5. Realisaziun da las recumandaziuns

La Svizra è s'occupada detagliadamain tant cun las recumandaziuns dal rapport da las expertas e dals experts sco er cun las recumandaziuns dal comité da las ministras e dals ministers dal cussegl da l'Europa. Sin basa da la structura federalistica descritta qua survart

e da la suveranità da lingua chantunala, vegn differenzià en ils proxims puncts tranter las recumandaziuns che pertutgan il sector d'incumbensas da la confederaziun e tranter quellas che concernan il sector d'incumbensas dals chantuns Grischun e Tessin.

5.1 Recumandaziuns 1 – 5 dal comité da las ministras e dals ministers dal cussegl da l'Europa en l'aggiunta dal segund rapport da las expertas e dals experts dals 22 da settember 2004

Davart las recumandaziuns dal comité da las ministras e dals ministers dal cussegl da l'Europa ha il cussegl federal già prendì in'emprima posiziun en sia brev al cussegl da l'Europa dals 29 da zercladur 2004.

Recumandaziun 1: Il comité da las ministras e dals ministers supplitgescha las autoritads svizras da far stentas pli grondas per stgaffir la basa legala per realisar ils alineas 1 e 3 da l'artitgel 70 da la constituziun federala.

Lescha federala davart las linguas naziunalas e la chapientscha tranter las cuminanzas linguisticas (lescha da linguas)

En il segund rapport da la Svizra è vegnida annunziada la deliberaziun dal sboz d'ina lescha da linguas che ha sco finamira da realisar la recumandaziun 1. Ils 28 d'avrigl 2004 ha il cussegl federal prendì posiziun davart il sboz preliminar per ina lescha da linguas (LLing) ed ha refusà tant il sboz da la lescha sco er la missiva respectiva. El ha motivà sia decisiun cun l'incumbensa da spargnar dal cussegl federal e cun la mancanza mumentana da las resursas finanzialas. Cun duas moziuns dal cussegl naziunal è il cussegl federal alura vegnì intimà da tuttina suttametter la lescha da linguas al parlament, e quai malgrà las stretgas finanzialas. Circa a medem temp è vegnida lantschada l'iniziativa parlamentara da Levrat (04.429. Lescha federala davart las linguas naziunalas) dals 7 da matg 2004. Las cumissiuns per scienza, educaziun e cultura (CSEC) da las duas chombras han approvà questa iniziativa. Sin basa da quest conclus ha la cumissiun dal cussegl naziunal cumenzà a tractar la lescha da linguas ils 24 da zercladur 2005 senza ch'il cussegl federal saja s'exprimi anc ina giada en chaussa. En ina segunda sesida dals 8 da settember 2005 ha la cumissiun concludì d'entrar en la materia ed ha cumenzà cun la tractativa detagliada. Cun ina segunda lectura vegn la CSEC CN a terminar il tractament dal project il cumenzament da fanadur 2006. Alura vegn a suandar il tractament en il plenum dal cussegl naziunal durant la sessiun d'atun 2006.

Recumandaziun 2: Il comité da las ministras e dals ministers supplitgescha las autoritads svizras da prender las mesiras necessarias per eliminar ils obstachels pratics ch'impedeschan da duvrar il rumantsch sco lingua da dretgira.

(vesair las deposiziuns dal chantun Grischun en la part III)

Recumandaziun 3: Il comité da las ministras e dals ministers supplitgescha las autoritads svizras da prender las mesiras necessarias per promover il diever dal rumantsch en il contact cun l'administraziun chantunala, en las sesidas dal cussegl grond sco er en il contact cun las administraziuns communalas da las vischnancas bilinguas dal chantun Grischun.

(vesair las deposiziuns dal chantun Grischun en la part III)

Recumandaziun 4: Il comité da las ministras e dals ministers supplitgescha las autoritads svizras d'agir en moda decidida per stgaffir obligaziuns liantas per las instituziuns privatas da radio e da televisiun concernent il diever dal rumantsch.

Il dretg svizzer da radiodiffusiun enconuscha directivas concernent il diever dal rumantsch en ils programs da radio e da televisiun. Las prescripziuns correspundentas sa drizzan en emprima lingua a la SRG SSR sco organisatura dal service public. Questa interpresa che vegn finanziada per bundant trais quarts cun taxas da recepziun per radio e televisiun ha survegnì l'incumbensa dal cussegl federal da porscher in agen program da radio en rumantsch e singulas emissiun da televisiun en rumantsch.

Instituziuns privatas da radio e da televisiun sco radio engiadina, radio grischia u tele Südostschweiz enconuschan perencunter mo l'obligaziun da tegnair quint en moda adequata dals interess da la populaziun rumantscha e da tgirar la collavuraziun cun l'organisaziun linguistic-culturala da la lia rumantscha. A las prestaziuns da las medias privatas a favur dal rumantsch po mo pervegnir ina funcziun supplementara tar l'incumbensa da provediment da basa da la SRG SSR. Ulteriuras cundiziuns na pudessan betg vegnir supportadas economicamain da las instituziuns privatas.

Quest sistem corresponda a las ideas da l'urden da medias svizzer che pretenda en emprima lingua prestaziuns federalas e prestaziuns da la politica da linguas en l'interess naziunal da l'instituziun dal service public e la sustegna er cun ils meds finansials correspundents.

Remartgas davart singulas deposiziuns en il rapport da las expertas e dals experts

§117: *Radio rumantsch*

Il program da radio dura da glindesdi fin venderdi da las 06.00 fin a las 21.00. La sonda e la dumengia cumenza il radio a las 08.00 (www.rtr.ch). Cun far la midada en il nov center da medias a Cuira il cumenzament da l'onn 2006 po il program da radio rumantsch vegnir extendì d'in temp d'emissiun actual da 14 uras ad in program cumplain. Malgrà la situaziun da finanzas precara ha la direcziun da la SRG SSR realisà la necessitad da l'extensiun dal radio rumantsch areguard la quantitat ed areguard la qualitat. Detagls davart l'extensiun dal program n'èn anc betg enconuschents.

§118–120: *Televisiun rumantscha*

In'extensiun da las emissiuns da la televisiun rumantscha è succedida gia il 1. d'avrigl 2005: Ella ha survegnì dapli temp d'emissiun e novs temps d'emissiun sin SF DRS. Quai vala spezialmain per l'emissiun da novitads "Telesguard". L'emprima emissiun sin SF1 datti a las 17.45, la repetiziun sin SFinfo vegn emessa tranter las 18.00 e las 19.30, alternantamain cun l'emissiun d'infurmaziun tudestga, sco er in'ulteriura giada a las 21.50. Da nov vegn il "Telesguard" emess er la sonda. Il temp d'emissiun è vegnì extendì da 6 a 10 minutas. Durant autras uras vegn il "Telesguard" er emess sin las staziuns da la television suisse romande (TSR) e da la televisione svizzera di lingua italiana (TSI). Cun questas mesiras ha il volumen dal "Telesguard" pudì vegnir engrondì per 100%. L'emissiun "Cuntrasts" vegn emessa da nov la dumengia tranter las 17.30 e las 18.00. Ella vegn repetida la sonda mintgamai da las 17.15 sin SF1.

§ 120 : La SRG SSR ha applitgà las novas tecnologias per meglierar lur prestaziuns da servetsch. Uschia ha ella per exempel amplifitgà sia purschida en l'internet e porscha il program da radio rumantsch sco "stream" e singulas emissiuns en la procedura "on demand"; medemamain pon ins prender invista d'emissiuns da la televisiun rumantscha sur l'internet. Sin las paginas d'internet correspundentas vegnan ultra da quai purschidas infurmaziuns supplementaras en rumantsch cun las colliaziuns respectivas.

§ 124: Sin basa da la lescha federala davart radio e televisiun e da sia concessiun è la SRG SSR obligada da prestar il provediment da basa per la populaziun rumantscha, e quai cun in agen program da radio e cun emissiuns da televisiun. Il diever dal rumantsch en programs da radio e da televisiun privats è pensà sco supplement da la purschida da la SRG SSR. Il

cussegl federal na vesa actualmain ni pussaivladads giuridicas ni pussaivladads economicas da concessiunar in program da radio privat ch'è puramain rumantsch. In sustegn finanziel d'ina tala purschida or da las taxas da recepziun fiss – sin fundament da la basa preschentada – fitg ineffizient.

§ 126: Cun contribuziuns en ils programs da SF DRS sa stenta la SRG SSR da tegnair quint dals interess da la populaziun pertutgada. Actualmain vegn examinada ina preschientscha pli gronda d'emissiuns rumantschas en il chanal da repetiziun dad SF DRS (SFinfo) e l'installaziun d'in nov chanal da satellit per schlargiar la purschida rumantscha.

§ 131 : Davart las remartgas dal comité d'expertas e d'experts ("...'ch'el n'haja chattà naginas confermas che las autoritads svizras hajan prendì mesiras per garantir ils interess da la populaziun rumantscha, e quai entaifer ils organs che han l'incumbensa da garantir la libertad ed il pluralissem da las medias' ...") ston ins dir che la Svizra observa las disposiziuns da basa da l'artitgel 11 alinea 1 da la charta. Il legislatur ha mussà cleramain sia voluntad en la nova lescha federala davart radio e televisiun (LRTV) da meglierar il provediment medial da la populaziun rumantscha. La disposiziun correspundenta en l'artitgel 26 alinea 2 dal sboz per la LRTV che vegn probablmain ad entrar en vigur il cumenzament da l'onn 2007 sa cloma:

"Per la Svizra rumantscha realisescha la SRG SSR almain in program da radio. Dal rest fixescha il cussegl federal ils princips, tenor ils quals ils basegns da radio e da televisiun da quest territori linguistic ston vegnir resguardads supplementarmain."

En l'artitgel 34 vegn fixà ch'il cussegl federal realisescha la disposiziun da l'artitgel 26 alinea 2 er cun emetter il program rumantsch en tut la Svizra.

Suenter l'entrada en vigur da la lescha ston vegnir examinà co che questas novas regulaziuns pon vegnir realisadas areguard la concepziun pratica da la purschida rumantscha en las medias da la SRG SSR.

Davart l'artitgel 7 alinea 1 litera d: Produenziun e derasaziun d'ovras audiovisualas

La produenziun d'emissiuns e d'ovras audiovisualas en in senn pli stretg succeda tar il radio rumantsch e tar la televisiun rumantscha. Sporadicamain vegnan er producidas e derasadas CDs e DVDs.

Davart l'artitgel 11 alinea 1 litera g: Scolaziun

Ina scolaziun linguisticamain independenta per schurnalistas e per schurnalists rumantschs na vegn actualmain betg purschida. Las redacturas ed ils redactors da radio e televisiun rumantscha han dentant las medemas pussaivladads sco tut las autras collavuraturas e sco tut ils auters collavuradors da la SRG SSR da frequentar curs professiunals da scolaziun e da furmaziun supplementara, e quai cun sustegn da la SRG SSR.

§ 132: Represchentanza rumantscha:

Entaifer la SRG SSR ch'è responsabla per il service public en tut la Svizra ed en quatter linguas vegnan ils giavischs da la Svizra rumantscha defendids instituziunalmain da la cuminanza rumantscha da radio e televisiun CRR sco organizaziun purtadra ed independentamain da l'unitad interpretidra radio e televisiun rumantscha RTR. Instituziunalmain dirigia e surveglia la CRR las activitads da RTR cun agid dal cussegl administrativ, dal cussegl dal public e dal post da mediaziun. Da la vart pratic-mediala realisescha RTR l'incumbensa da program en rumantsch, e quai tenor la lescha e tenor la concessiun.

Recumandaziun 5: Il comité da las ministras e dals ministers supplitgescha las autoritads svizras da renconuscher uffizialmain il jenic, che vegn discurren tradiziunalmain en Svizra sco lingua regionala u minoritara, sco part da la ierta linguistica e culturala da la Svizra.

En il rom da la ratificaziun da la charta ha il cussegl federal rendì attent en la missiva a l'existenza dal jenic sco lingua betg liada ad in territori, ha dentant fixà che las purtadras e ch'ils purtaders pertutgads n'hajan fin ussa fatg naginas pretensiuns correspundentas e che questa lingua na saja per quest motiv anc betg vegnida integrada en la politica da linguas da la Svizra (BBI 1997 1165).

Gia in onn pli tard ha il cussegl federal – en il rom da la ratificaziun da la convenziun da basa per proteger las minoritads naziunals (BBI 1998 1293) – dentant punctuà explicitamain che las vagantas ed ils vagants svizzers furnian ina minoritad en il senn da la convenziun da basa. Uschia s'oblighescha la Svizra da promover las cundiziuns che pussibiliteschan a las appartegnentas ed als appartegnents da minoritads naziunals da tgirar e da sviluppar vinavant lur cultura. A chaschun da la deliberaziun dal segund rapport da la Svizra davart la charta ha il cussegl federal menziunà consequentamain il jenic sco lingua regionala u minoritara betg territoriala ed approvà il dretg da las Jenicas e dals Jenics sin mesiras per promover lur lingua. Per la confederaziun na datti nagins dubis ch'il jenic è renconuschì sco part uffiziala da l'ierta culturala da la Svizra. En la promoziun dal jenic vegn entrà pli detagliadamain tar la cifra 5.2.2.

5.2 Mesiras davart ulteriuras recumandaziuns dal rapport da las expertas e dals experts dals 22 da settember 2004

5.2.1 Tudestg gualser a Bosco Gurin

Sut la cifra 2.1.3 prenda il rapport da las expertas e dals experts detagliadamain posiziun davart il tudestg gualser en la vischnanca da Bosco Gurin. En il § 44 envida il comité d'expertas e d'experts las autoritads svizras d'introducì instantamain mesiras per promover il tudestg gualser en la vischnanca da Bosco Gurin e da facilitar il contact cun autras gruppas gualsras en Svizra ed en l'exteriur vischin.

Sin basa da l'artitgel 1 litera a cifra ii da la charta na vegnan ils dialects da las linguas uffizialas betg subsummads sut la noziun da las "linguas regionalas u minoritaras". Il tudestg gualser vala sco dialect da la lingua tudestga da standard ed è in'expressiun d'ina cultura gualsra alpina cumplexsiva ch'è derasada er en il chantun Grischun sco er en parts da l'Italia dal nord e dal Vorarlberg. Il tudestg gualser è ina da fitg bleras variantas dialectalas svizzer-tudestgas ch'èn derasadas en tut la Svizra tudestga e che furman ina part fitg impurtanta da la diversità linguistic-culturala dal pajais.

En il rom da la revisiun totala da la costituziun chantunala ha il chantun Tessin confermà sia voluntad da vulair respectar la situaziun speziala da questa vischnanca, ha dentant renunzià – areguard la coesistenza dal tudestg e dal talian a Bosco Gurin ch'è stada fin ussa nunproblematica – d'entrar spezialmain sin quella situaziun en la costituziun chantunala (vesair l'expertisa giuridica davart l'artitgel da linguas dad A. Macheret ed A. Previtali, 25 d'avrigl 2000, p. 13, annotaziun 71). Correspundentamain numna la costituziun tessinaisa il chantun Tessin ina republica democratica da cultura e lingua taliana (vesair il text exact en l'emprima part, cifra 1.3).

Davart las recumandaziuns dal comité d'expertas e d'experts dal cussegl da l'Europa concernent il tudestg gualser a Bosco Gurin ha il chantun Tessin prendì detagliadamain posiziun qua sutvart:

La preoccupaziun puntuada dal comité d'expertas e d'experts è dal punct da vista da la charta europeica absolutamain giustifitgada. I duess però vegnir resguardà ch'i dat probablmain tar ina lingua er ina "grondezza minimala ch'è necessaria per survivor" precis sco tar las spezias biologicas ch'èn en privel da svanir. Tenor nossa valitaziun che vegn dal rest partida da las abitantas e dals abitants sezs da Bosco Gurin è questa grondezza minimala sutpassada definitivamain per il dialect gualser da Gurin. La decadenza da la lingua discurreda è er liada vi da la decadenza irreversibla da las structuras socio-economicas, sin las qualas ella sa basa. Ina discussiun davart il mantegniment da la lingua na po pia betg vegnir fatga senza ina discussiun pli detagliada davart la politica economica da las regiuns periferas. Nus ans essan basads sin las partenarias e sin ils partenaris da discurs directs da la vischnanca ed avain stuì constatar ch'i dat – sco ch'i para – ina vasta resignaziun. Las mesiras concretas pussaivlas per promover la lingua èn fitg restrenschidas. Las Gurinaias ed ils Gurinaias èn oravant tut participads a projects surregionals. In emprim inscunter pudess chaschunar ulteriuras scuntradas e manar a la realisaziun concreta da las stentas correspudentas. Ils resultats da l'enquista directa èn ils suandants:

a) Dumber e repartiziun da las pledadras e dals pledaders dal dialect da Gurin:

Il dumber da las pledadras e dals pledaders (introducziun cifra 2.1, resguardà mo abitantas ed abitants) sto vegnir cumpletà sco suonda:

- I restan circa 30 abitantas ed abitants che discurren il dialect da Gurin (d'in total actual da 55) ch'èn structurads suandantamain tenor vegliadetgna: (0–20: 10%) / (20–40: 20%) / (40–60: 35%) / (> 60: 35%).
- Ultra da quai datti in dumber considerabel da pledadras e da pledaders che na vivan betg en il vitg e che augmentan il total a 120 (abitantas ed abitants e betg abitantas e betg abitants) cun la suandanta structura da vegliadetgna: (0–20: 5%) / (20–40: 20%) / (40–60: 35%) / (> 60: 40%).
- La finala datti anc circa 50 Gurinaias e Gurinaias (abitantas ed abitants e betg abitantas e betg abitants) che na discurren betg pli questa lingua che la chapescha dentant anc fitg bain.

b) Co resguardan las Gurinaias ed ils Gurinaias la decadenza da lur atgna lingua?

I para sco ch'ellas ed els hajan acceptà la spariziun inevitabla da lur lingua. Ellas ed els na crajan strusch pli a la pussaivladad da mantegnair lur lingua en in context surregional (q.v.d. ensemen cun autras vischnancas gualsras), er perquai ch'i nat dat nagina lingua gualsra sco tala. Per las Gurinaias e per ils Gurinaias èsi fitg impurtant da tgirar lur atgna lingua e cultura en moda uschè pauc folcloristica sco pussaivel. En spezial na vulan ellas ed els insumma betg daventar in "museum viv" (sic!).

c) Tge vegn fatg per mantegnair la lingua?

Il museum "Walserhaus" lavura vi d'in pledari dal dialect da Gurin ed en il rom dal project interreg 3B cun il titel "Walseralps", èn il qual è integradas er la gronda part da las ulteriuras cuminzas gualsras, vegni examinà sch'igl è raschunaivel da partir en general d'ina lingua gualsra cuminaivla. Dal project "Walseralps" fa Bosco Gurin part cun il "program per la cultivaziun da la regiun da Bosco Gurin". La finamira da quest project è da proteger e d'augmentar la valur da la cuntrada rurala, culturala, natirala ed architectonica da Bosco Gurin.

d) L'engaschament dal chantun

Il center per dialectologia ed etnologia dal departament d'educaziun è il post da cussegliaziun per realisar il glossari da la lingua gualsra da Bosco Gurin.

- Il museum etnologic "Walserhaus" da Bosco Gurin che rimna, conserva ed expone ils fastizs da la cultura gualsra dal vitg vegn finanzià dal chantun Tessin sin fundament d'ina

convegna da prestaziun che sa basa sin la lescha dals 18 da zercladur 1990 davart ils museums etnologics regionalis.

- L'onn da scola 2005/2006 datti dus scolars da Bosco Gurin en la scola primara da Cevio: in en l'emprima classa ed in en la segunda classa. Il scolar da la terza classa che tutga tar il stgalim mesaun da la scola primara, survegn duas lecziuns tudestg per emna.

5.2.2 *Il jenic*

Davart la recumandaziun dal comité ha l'uffizi federal da cultura (UFC) gia ina giada preni posiziun cun la brev al comité d'expertas e d'experts dals 29 da zercladur 2004, e quai en convegno cun la federaziun da tetg da las vagantas e dals vagants svizzers, q.v.d. cun l'associaziun da las vagantas e dals vagants. En la medema brev ha il UFC er renvià al fatg che las vagantas ed ils vagants vegnian a survegnir la pussaivladad – en il rom da las discussiuns davart la promoziun dal jenic en Svizra ch'èn previsas per l'onn 2004 – da prender posiziun davart las recumandaziuns en § 50 dal rapport da las expertas e dals experts. Da las explicaziuns qua sutvart resorta che l'associaziun da las vagantas e dals vagants n'ha betg pudì far las discussiuns previsas.

Avant ch'entrar en las singulas recumandaziuns dal comité d'expertas e d'experts publitgain nus in extract dal sbos preliminar dal rapport dal cussegl federal davart la situaziun da las vagantas e dals vagants en Svizra (http://wwwwebak.root.admin.ch/fahrende/files/vl/d_teilbericht1.pdf). Quest extract cuntegna gia diversas declaraziuns che stattan en in connex direct cun las recumandaziuns dal comité d'expertas e d'experts.

"La lingua jenica ch'è in simbol impurtant d'ina identitad cuminaivla per ina gronda part da las vagantas e dals vagants svizzers e che vegn tradida entaifer la gruppa n'è fin avant pauc temp betg vegnida scritta. Pir l'onn 2001 è cumpari l'emprim pledari jenic insumma. Il jenic sa basa sin la structura grammaticala da la lingua tudestga e vegn per regla caracterisà sco "sociolect", eventualmain sco "dialect etnic da la lingua tudestga", sco "etnolect". La lingua jenica serviva er sco cunfinaziun envers la populaziun residenta ed ha per bleras Jenicas e per blers Jenics anc oz il caracter d'ina lingua secreta.

En connex cun la realisaziun da la charta europeica da las linguas regionalas u minoritaras examinescha la confederaziun actualmain pussaivladads concretas per mantegnair e per promover il jenic, e quai cun ina represchentanza da las vagantas e dals vagants. La Svizra ademplescha uschia er ina pretensiun dal comité da las ministras e dals ministers dal cussegl da l'Europa ch'è fixada en lur recumandaziuns dals 22 da settember 2004. Perquai che bleras vagantas e blers vagants na vulan betg render accessibla lur lingua a la populaziun residenta, n'è la dumonda, co ch'il jenic duai vegnir promovì da la confederaziun, anc betg discutada a fund.

En mintga cas n'èsi fin oz nagin giavisch da las vagantas e dals vagants che lur uffants emprendian il jenic en las scolas popularas. Cun l'assimilaziun sfurzada da la populaziun jenica che las autoritads uffizialas han pratigà sistematicamain decennis a la lunga e che ha gì sco conseguenza che blers uffants da las vagantas e dals vagants n'han betg pli emprendì e duvrà il jenic da pitschen ensi, è la derasaziun ed il diever da la lingua però sa reduci senza dubi fermamain. Da far frunt a questa tendenza respectivamain da la far ir en l'autra direcziun vegn pli probabel ad esser la finamira da las mesiras da promoziun futuras da la confederaziun."

... "Plinavant ha la confederaziun gia fatg tscherts sforzs per elavurar l'istorgia da l'ovra d'agid "Uffants dal stradun" che ha giugà ina rolla decisiva ils ultims onns en la politica da las autoritads dal stadi envers las vagantas ed envers ils vagants. Il departament federal da l'intern ha publitgà in studi istoric correspundent l'onn 1998. En sia posiziun davart quest

studi ha il cussegl federal renvià a la responsabladad da la confederaziun ed al pajament d'indemnisaziuns a las victimas ed ha "confermà sia voluntad da procurar ch'il preschent ed il futur da las vagantas e dals vagants en Svizra saja garantì". La consultaziun dals chantuns davart quest studi ch'è vegnida fatga silsuent ha mussà ch'ils "chantuns èn pronts da prestar lur part betg mo per elavurar il passà, mabain er per meglierar la situaziun actuala da las vagantas e dals vagants". Alura ha il cussegl federal laschà elavurar ina versiun popularisada dal studi per il diever en las scolas ed en las instituziuns da furmaziun ed ha concludì – en enclegientscha cun ils chantuns – da promover e da coordinar lavurs da perscrutaziun futuras davart quest tema.

Quai succeda actualmain en il rom dal program naziunal da perscrutaziun (PNP) 51 "Integrazion ed exclusiun" che dura da l'onn 2002 fin l'onn 2006 è ch'è dotà cun in credit general da 12 milliuns francs. Trais dals totalmain 37 projects da perscrutaziun sustegnids s'occupan da l'istorgia da las Jenicas e dals Jenics, dals Sinti e dals Roma. Ils 22 da schaner 2003 ha il cussegl federal dà l'incumbensa al fond naziunal svizzer da realisar il PNP 56 "Plurilinguitad e cumpetenza linguistica en Svizra". Cun il PNP ch'è actualmain publitgà duai tranter auter er vegnir elavurada la basa scientifica per realisar las finamiras da la politica svizra da linguas. En quest connex duain er pudair vegnir resguardads ils giavischs da tuttas minoritads linguisticas renconuschidas en Svizra.

Il comité d'expertas e d'experts intimescha las autoritads svizras da renconuscher uffizialmain il jenic sco lingua regionala u minoritara che vegn discurren tradiziunalmain en Svizra;

La Svizra ha renconuschì il jenic en il rom da la ratificaziun da la convenziun da basa per proteger las minoritads naziunals (vesair cifra 5.1 recumandaziun 5 dal comité da las ministras e dals ministers) e confermà publicamain en ina comunicaziun per las medias tar la deliberaziun dal segund rapport da la Svizra al cussegl da l'Europa⁷. Il sboz preliminar dal rapport dal cussegl federal davart la situaziun da las vagantas e dals vagants mussa cleramain che las vagantas ed ils vagants en Svizra n'èn betg mo renconuschids en il senn da la charta mabain sco cuminanza culturala cun in'atgna lingua e che la confederaziun sa stenta – en collavuraziun cun ils chantuns – da prender mesiras che meglierieschan considerablmain la situaziun da las vagantas e dals vagants en Svizra.

Il comité d'expertas e d'experts intimescha las autoritads svizras da prender en mira da stgaffir las cundiziuns da basa en collavuraziun cun las pledadras e cun ils pledaders per standardisar la lingua jenica, da preferenza en collavuraziun cun ils auters stadis, en ils quals vegn discurren il jenic;

Sa basond sin las deposiziuns en il rapport da las expertas e dals experts § 50 duai ina standardisaziun minimala dal jenic stgaffir las premissas per pudair prender en mira mesiras concretas per l'intermediaziun linguistica en il sector da la furmaziun. Ina standardisaziun en quest senn signifitgass per exempel l'elavuraziun d'in pledari, d'ina ortografia sco er d'ina grammatica.

La finamira fiss – sco quai che la suandanta recumandaziun l'exprima – da stgaffir las premissas per integrar il jenic en la scola obligatoria e da pussibilitar l'access al jenic er a persunas betg jenicas. Sco quai che la recumandaziun fixescha, sto in tal project vegnir preparà e realisà en stretga collavuraziun cun las Jenicas e cun ils Jenics sez. La discussiun tranter las vagantas ed ils vagants ch'è stada planisada per l'onn 2004, n'ha – sco gia menziunà – betg pudì vegnir realisada. Ella avess stuì dar scleriment davart ils basegns en il sector da la promoziun da la lingua ed avess dà la pussaivladad a las vagantas ed als vagants da prender posiziun davart las recumandaziuns dal comité d'expertas e d'experts. L'associaziun da las vagantas e dals vagants ha communitgà al UFC ils 26 da schaner 2005,

⁷ comunicaziun per las medias tar il segund rapport da la charta dals 20 da december 2002

"ch'in grond dumber da nossas commembras jenicas e da noss commembers jenics n'è betg perencletg cun il project previs davart il 'la lingua jenica'. Il project sco tal è vegnì crititgà fermamain (...) uschia che nus n'essan actualmain betg capavels da sustegnair vinavant quest project".

A quai ha l'associaziun da las vagantas e dals vagants agiuntà cun sia posiziun dals 10. d'october 2005: *"Igl è sa mussà che bleras Jenicas e blers Jenics han anc adina gronda tema ch'ellas ed els pudessan vegnir identifitgads sco Jenicas u sco Jenics pervi dal diever da la lingua jenica ed alura suppressids pervi da quai. Questa tema da far diever dal jenic resulta da l'acziun da blers decennis da la pro juventute. Cun mesiras che stgaffeschian confidenza sto pia vegnir intermedià a las Jenicas ed als Jenics ina conscienza da sasez, da la quala er ellas ed els han il dretg, per ch'ellas e per ch'els survegnian il curaschi da star tar lur lingua."*

L'uniun "schäft qwant" ha – sco inizianta dal project "La lingua jenica" – confermà sia prontezza envers il UFC da vulair persequitar vinavant quest project. Pervi da quai ha il UFC tramess ils 8 da mars 2005 ina brev a domaduas organisaziuns. En quella communitgescha il UFC a domaduas organisaziuns "che la confederaziun è anc adina pronta ed interessada da prestar in agid finanziel per promover il jenic, premess che las vagantas ed ils vagants sezs, represchentads da lur federaziun da tetg, da l'associaziun da las vagantas e dals vagants, approveschian e gidian a purtar in project correspudent". Perquai che l'associaziun da las vagantas e dals vagants n'è betg stada pronta da sustegnair il project "La lingua jenica" da "schäft qwant", n'han las premissas per in engaschament da la confederaziun betg pudì vegnir ademplidas.

En il rom da las preparativas per il rapport qua avant maun ha l'associaziun da las vagantas e dals vagants fatg valair che la promoziun dal jenic possia vegnir cuntinuada mo cun resguardar l'impurtanza speziala da lur lingua per la communicaziun a l'intern da lur communitad e ch'ella refusia tut las mesiras che hajan la finamira d'avrir lur lingua ad auters circuls culturals.

Il comité d'expertas e d'experts intimescha las autoritads svizras d'integrar la lingua jenica en il rom da la scola obligatoria e da preparar ils meds d'instrucziun necessaris;

Cun l'assimilaziun sfurzada da la populaziun jenica ch'è las autoritads uffizialas han pratitgà sistematicamain decennis a la lunga e che ha tranter auter già sco consequenza che blers uffants da las vagantas e dals vagants n'han betg pli emprendì e duvrà il jenic da pitschen ensi, è la derasaziun ed il diever da la lingua sa reducì senza dubi fermamain. La confederaziun vegn a sa stentar vinavant da prender mesiras da promoziun adattadas, e quai en enclegientscha cun las vagantas e cun ils vagants sezs. Er senza ina standardisaziun dal jenic en il senn da las recumandaziuns qua survast pudessan eventualmain vegnir stgaffidas las premissas per metter a disposiziun materialias d'instrucziun per las Jenicas e per ils Jenics sezs.

Il comité d'expertas e d'experts intimescha las autoritads svizras da prender las mesiras necessarias, spezialmain en il sector da la furmaziun e da las medias per sensibilisar la populaziun svizra per la lingua e cultura jenica sco element da l'ierta culturala e linguistica da la Svizra;

L'associaziun da las vagantas e dals vagants punctuescha en sia posiziun dals 10 d'october 2005: *"Il rapport qua sutvast [dal UFC] (...) entra mo per part en questa pretensiun. Mesiras prioritarias en il sector da la furmaziun da la populaziun svizra e da las medias – sco ch'il comité d'expertas e d'experts las pretenda – n'èn vegnidadas fatgas u previsas naginas."*

L'associaziun da las vagantas e dals vagants che vegn sustegnida finanziailmain da la confederaziun dapi l'onn 1986 è ina instituziun impurtanta per la lavur da publicitad e per la sensibilisaziun da l'opiniun publica envers ils basegns da las vagantas e dals vagants. Ella publitgescha ina revista, il "Scharotl – Die Zeitung des jeneschen Volkes", che cumpara mintga quartal e che infurmescha las commembras ed ils commembers da l'associaziun da las vagantas e dals vagants e circuls interessads davart temas actuals che occupan las vagantas ed ils vagants. Cun ina festa remartgabl ha l'associaziun da las vagantas e dals vagants avert a sia sedia ses center da documentaziun (Hermeschloostrasse 73, 8048 Turitg) ils 7 da november 2003. Preschents a questa occurrenza eran er bleras represchentantas e blers represchentants da quels numerus chantuns, da quellas numerusas citads ed instituziuns che han pir pussibilità cun lur contribuziuns ch'il center da documentaziun ha pudì vegnir realisà. Il center da documentaziun infurmescha cun in'exposiziun permanenta e cun ina documentaziun voluminusa en scrit davart la vita e davart la cultura da las vagantas e dals vagants e davart lur istorgia. El sa drizza ad in public interessà, spezialmain er a classas da scola. Er persunas cun in interess scientific duain vegnir appelladas.

En periodas regularas fa la fundaziun dietas che sa drizzan oravant tut als posts administrativs cumpetents da las vischnancas, dals chantuns e da la confederaziun. Lur intent èsi che las persunas responsablas e ch'ils posts cumpetents da l'administraziun e da la politica vegnian sensibilisads per ils giavischs da las vagantas e dals vagants e che la savida vegnia cumplettada permanentamain tras in barat cuminaivel d'experienceschas e d'ideas, co ch'ils problems quotidiani da las vagantas e dals vagants e lur discriminaziun possian vegnir surmuntads. Ultra da quai sustegna la fundaziun projects che servan a sensibilisar la publicitad. Plinavant ha il center da documentaziun ch'è vegnì avert il november 2003 en il secretariat da l'associaziun da las vagantas e dals vagants a Turitg survegnì ina contribuziun finanziaria considerabla.

Qua survart vegn cità il sboz preliminar dal rapport dal cussegl federal davart la situaziun dals umans vagants en Svizra. En quest connex sto vegnir renvià spezialmain a la part II dal rapport ch'è vegnida realisada da la cumissiun per segirezza sociala e sanadad dal cussegl naziunal (CSS-N) dals 7 da fanadur 2003 sin basa d'in postulat (03.3426. Eliminaziun da discriminaziuns da las vagantas e dals vagants en Svizra). Il rapport parzial II qua avant maun skizzescha en quest senn ina paletta da mesiras pussaivlas che la confederaziun pudess prender per cumbatter la discriminaziun da las vagantas e dals vagants. La part 2 dal rapport sa concentrescha sin la realisaziun da *plazzas stablas e da plazzas transitoricas adattadas*. Questa mesira è ina premissa impurtanta per che las vagantas ed ils vagants survegnian dapli pussaivladads e dapli piazza en Svizra per concepì lur moda da viver e per viver uschia lur cultura e lur lingua. Betg mo en il text dal postulat, mabain er en la percepsziun da las persunas pertutgadas e d'ina vasta publicitad stattan en il center ils problems en connex cun stgaffir e cun manar talas plazzas.

Il rapport parzial I tracta las consequenzas che la ratificaziun eventuala da la convenziun nr. 169 da l'organisaziun internaziunala da lavur (OIL) davart pievels indigens e davart pievels che vivan en tscheps (C 169) avess per las vagantas e per ils vagants en Svizra ed analysescha lur situaziun gia en connex cun ils ulteriurs temas differents che vegnan menziunads explicitamain en il postulat. Quai vala en spezial per ils suandants temas: furmaziun professiunala, mastergn ed activitads tradiziunalas (cifra 5.8 dal rapport parzial I), segirezza sociala e fatgs da sanadad (cifra 5.9) sco er furmaziun e cultura (cifra 5.10). Il rapport parzial II qua avant maun sa basa da princip sin las constataziuns analiticas dal rapport parzial I, cumplettescha e concretisescha tal dentant en in pèr puncts spezialmain relevants.

Cun render transparenta la situaziun da las vagantas e dals vagants na presta la Svizra betg mo ina contribuziun impurtanta per meglierar la situaziun da vita da las vagantas e dals

vagants sezs, mabain er per sensibilisar la populaziun per lur giavischs en il senn da la recumandaziun dal comité d'expertas e d'experts.

Areguard il program naziunal da perscrutaziun 56 "diversidad linguistica e cumpetenza linguistica en Svizra" ha il UFC infurmà l'associaziun da las vagantas e dals vagants sco er la fundaziun "In futur per las vagantas e per ils vagants svizzers" cun la brev dals 8 da fanadur 2004 davart la pussaivladad d'inoltrar projects da perscrutaziun. Ellas èn vegnidas supplitgadas da circumscriber il basegn da perscrutaziun existent, d'al communitgar sco er d'infurmar davart ils contacts ch'èn avant maun cun las perscrutadras e cun ils perscrutaders. A chaschun d'ina occurrenza publica, da la quala han fatg part circa 200 expertas ed experts da la scienza e da la perscrutaziun, ha il coordinatur da la confederaziun renvià explicitamain a la pussaivladad ed a la giavischaivladad da realisar projects da perscrutaziun en il rom dal PNP 56 che pertutgan il jenic. Domaduas organisaziuns n'han inoltrà naginas posiziuns e tranter las 90 skizzas da project ch'èn vegnidas inoltradas al fond naziunal sco risposta sin ina publicaziun, n'eran avant maun naginas che avessan gè sco finamira la perscrutaziun da la lingua jenica.

Il comité d'expertas e d'experts intimescha las autoritads svizras da promover las relaziuns tranter las pledadras ed ils pledaders da la lingua jenica en Svizra ed en ils auters pajais europeics.

Cun la brev dals 30 da schaner 2003 a l'associaziun da las vagantas e dals vagants ha il UFC signalisà sia prontezza da sustegnair sut il titel "cuminanzas linguisticas e chapientscha" er activitads transcunfinalas cun in fund linguistic. Las vagantas ed ils vagants han examinà ideas da project correspundentas ed èn arrivads a la conclusiun ch'ins stoppia – cun emprima prioritad – promover projects naziunals. Quels n'han dentant chattà – sco gia menziunà – nagina approvaziun da l'associaziun da las vagantas e dals vagants.

Associaziun da las vagantas e dals vagants
Hermetschloostrasse 73
CH-8048 Turitg

tel. + 41 1 432 54 44
fax: + 41 1 432 54 87
info@radgenossenschaft.ch

6. Inditgai p.pl. tge mesiras che Voss stadi ha prendi per infurmar ils suandants posts davart las recumandaziuns:

- ***tut ils plauns guvernativs (plaun naziunal e federal, corporaziuns territorialas localas e regiunalas u administraziuns localas e regiunalas);***
- ***las autoritads giudizialas;***
- ***ils organs e las associaziuns fixads en la lescha.***

6. Activitad d'infurmaziun areguard las recumandaziuns

Las recumandaziuns 1 e 5 (realisaziun da las disposiziuns costituziunalas da l'artitgel 70 alineas 1 e 3, renconuschientscha uffiziala dal jenic) pertutgan en emprima lingia l'uffizi federal da cultura sco post cumpetent da la confederaziun, tant per la realisaziun da l'incumbensa constitutiva sco er per la promoziun dal jenic. L'associaziun da las vagantas e dals vagants da sia vart è vegnida infurmada en scrit e consultada da l'uffizi federal da cultura en il rom da sia emprima posiziun dals 29 d'avrigl 2004 davart las recumandaziuns preschentadas dal comité d'expertas e d'experts per prender posiziun. Sur l'associaziun da las vagantas e dals vagants sco er sur la fundaziun "In futur per las vagantas e per ils vagants svizzers" tgira il UFC er permanentamain ils contacts cun las vagantas e cun ils

vagants. Spezialmain en il rom da las preparativas per il sboz preliminar dal rapport dal cussegl federal davart la situaziun da las vagantas e dals vagants ha il UFC collavurà stretgamain cun ellas e cun els. Las vagantas ed ils vagants èn er vegnids consultads en il rom da las preparativas da quest rapport.

7. Explitgai p.pl. co che Voss pajais ha collavurà cun ils posts menziunads qua survart per realisar las recumandaziuns.

7. Collavuraziun per realisar las recumandaziuns

Il UFC stat en in contact permanent cun las autoritads dal chantun Grischun e dal chantun Tessin ch'èn directamain cumpetentas per realisar ina part da las recumandaziuns. Sco ch'i resorta dal rapport qua avant maun han ils posts chantunals cumpetents cooperà activamain vi da las preparaziuns da quest rapport. En il rapport parzial III prendan domadus chantuns posiziun davart las recumandaziuns che als pertutgan, e quai en moda anc pli detagliada.

Per prender posiziun tar las recumandaziuns che concernan il jenic ha il UFC collavurà cun l'associaziun da las vagantas e dals vagants.

SEGUNDA PART

1. Inditgai p.pl. tge mesiras che Voss pajais ha prendì per applitgar l'artitgel 7 da la charta da las linguas regiunalas u minoritaras menziunadas qua survart en ils chapitels 1 e 3 da l'emprima part, e quai distinguend ils differents plauns da responsabladad.

1. Mesiras per realisar l'artitgel 7 da la charta da las linguas

En la part che suonda vegnan resumadas las mesiras dal dretg da linguas e da la politica da linguas che la confederaziun ha prendì per realisar l'artitgel 7 da la charta da las linguas.

Art. 7 al. 1 lit. a

La "renconuschientscha da las linguas regiunalas u minoritaras sco expressiun da la ritgezza culturala" vegn exprimida en Svizra gia en la constituziun federala: tut las linguas discurrendas tradiziunalmain en Svizra cun agen territori linguistic èn renconuschidas sco linguas naziunalas ed uffizialas, cun tut las consequenzas che pon vegnir deducidas da quai per il diever da la lingua en il sector public e privat, en la furmaziun ed en la perscrutaziun. La nova lescha da linguas duai rinforzar supplementarmain la quadrilinguitad sco caratteristica da la Svizra. Er en las constituziuns dals chantuns plurilinges èn tut las linguas naziunalas discurrendas en lur territori determinadas sco linguas chantunalas e renconuschidas sco linguas uffizialas dal chantun. Las constituziuns chantunalas da singuls chantuns monolinges cuntegnan er in artitgel da linguas.

La confederaziun dat, sco gia menziunà qua survart, contribuziuns finanzialas a differentas instituziuns ed organisaziuns che s'engaschan per la diversitad linguistica e culturala e spezialmain per las minoritads linguisticas en Svizra. La confederaziun sustegna er las Jenicas ed ils Jenics, ina minoritad renconuschida da la Svizra. Che la fundaziun "In futur per las vagantas e per ils vagants svizzers" è vegnida endrizzada è l'expressiun da la renconuschientscha uffiziala da la ritgezza culturala da las vagantas e dals vagants en Svizra.

Art. 7 al. 1 lit. b

Tant sin plaun federal sco er sin plaun chantunal vegn "respectà il territori geografic da mintga lingua regionala u minoritara".

En il contact cun las autoritads e cun las instituziuns dovra la confederaziun la lingua da la populaziun pertutgada en il territori linguistic correspudent. Las pledadras ed ils pledaders da las linguas naziunalas pon sa drizzar a la confederaziun en lur lingua.

Ils chantuns èn obligads tenor il dretg constituziunal da respectar la cumposiziun linguistica usitada dals territoris e da resguardar las minoritads linguisticas tradiziunalas (art. 70 al. 2 CF). Els procuran per l'applicaziun dal dretg da la libertad da lingua e dal princip territorial per il diever public da la lingua, oravant tut en ils secturs furmaziun, giustia ed administraziun. Las linguas minoritaras rumantsch e talian èn tuttas duas er linguas uffizialas dals chantuns, en ils quals ellas vegnan discurrendas.

La divisiun da la Svizra en chantuns suverans, fixada en la constituziun, impedischa ina midada arbitrara da las structures administrativas existentas. Sin l'organisaziun da l'administraziun chantunala n'ha la confederaziun nagina influenza.

Art. 7 al. 1 lit. c

La confederaziun accentuescha la "necessitad d'in proceder decidì per promover las linguas regiunalas u minoritaras". Ella realisescha quai cun promover il rumantsch ed il talian cun ils meds disponibels ed en il rom da sias pussaivladads. En tut ils secturs da cumpetenza da la

confederaziun, quai vul dir en l'administraziun federala, en las instituziuns politicas, en la giustia federala, en il sector da las scolas autas e da las scolas professiunalas ed en la perscrutaziun dovra la confederaziun las linguas uffizialas e promova la quadrilinguitad. La confederaziun s'engascha tant per promover la plurilinguitad instituziunala sco er individuala.

La cumpetenza da promoziun che la confederaziun dat als chantuns plurilings (BE, FR, GR e VS) per ademplir lur incumbensas spezialas (art. 70 al. 4 CF) e per la lingua rumantscha e taliana en ils chantuns Grischun e Tessin (art. 70 al. 5 CF) è ultra da quai fixada en la constituziun. La nova lescha da linguas prevesa mesiras correspundentas. Cun mesiras adattadas tegna ella er quint da la cumpetenza parallela da la confederaziun e dals chantuns tar la promoziun da la chapientscha e dal barat tranter las cuminanzas linguisticas. Actualmain vegn il sboz discutà en il parlament.

Art. 7 al. 1 lit. d

La basa per "facilitar il diever da linguas regionalas u minoritaras a bucca ed en scrit en la vita publica e privata" è gia messa en la constituziun federala. La constituziun federala renconuscha explicitamain las quatter linguas naziunalas (art. 4 CF) e determinescha il dretg fundamental da la libertad da lingua (art. 18 CF). Las disposiziuns da promoziun da la constituziun federala e las disposiziuns legalas correspundentas permettian da promover e da rinforzar las linguas minoritaras e la diversitad linguistica e culturala. Igl è er l'incumbensa dal stadi da crear las premissas legalas per il diever da las linguas regionalas u minoritaras. En il sector privat vegn il diever liber d'ina lingua regionala u minoritara garantì senza limitaziuns tras la libertad da lingua (art. 18 CF). En ils contacts cun il stadi e per part er en la vita publica vegn la libertad da lingua limitada tras il princip territorial. Ils chantuns e singulas vischnancas decidan sezs davart il diever da lur linguas en ils territoris da derasaziun respectiv en ils secturs da l'administraziun, da la giustia e da la furmaziun e fixeschan las disposiziuns da promoziun necessarias.

Art. 7 al. 1 lit. e

Il "mantegniment ed il svilup da contacts tranter gruppas che discurren la medema u ina sumeglianta lingua minoritara e tranter talas gruppas e gruppas d'autras linguas entaifer il stadi" vegn garantì en Svizra tras differentas organisaziuns ed instituziuns che survegnan per part sustegn finanziel da la confederaziun.

Las persunas da lingua taliana èn reunidas en Svizra en differentas organisaziuns e tgiran ils contacts tranter ellas e cun ils territoris linguistics correspundents en il Tessin ed en il Grischun. Er las Rumantschas ed ils Rumantschs tgiran lur contacts tant entaifer il Grischun sco er en tut la Svizra. La Lia rumantscha (LR) e sias organisaziuns regionalas affiliadas (romania, uniun dals Grischs, uniun rumantscha da Surmeir, renania) èn activas en emprima lingia en il chantun Grischun. In pèr uniuns affiliadas da la Lia Rumantscha tgiran ils contacts tranter persunas da lingua rumantscha er ordaifer il territori linguistic tradiziunal. Surtut l'uniun da scripturas e scripturs rumantschs (USR) ha bleras commembras e blers commembers ordaifer il chantun Grischun e l'uniun da Rumantschas e Rumantschs en la Bassa (URB) cumpiglia tut las uniuns rumantschas ordaifer il chantun Grischun che tgiran la lingua e cultura rumantscha e che mantegnan e promovon ils contacts tranter las persunas da lingua rumantscha; i dat per exempel en plirs lieus da la Svizra chors che tgiran il stgazi da chanzuns rumantschas.

La promoziun da la chapientscha e dal barat tranter las differentas cuminanzas linguisticas è ina finamira centrala da la politica da linguas svizra (art. 70 al. 3 CF). La politica da chapientscha n'è dentant betg in sector politic independent, mabain in element da numerusas incumbensas federalas che sto vegnir resguardada sche pussaivel tar tut las decisiuns impurtantas da la politica da stadi. I sa tracta damai d'ina uschenumnada incumbensa traversala tipica. Mesiras concretas en il sector linguistic èn previsas en il sboz per la lescha da linguas. Fin ussa sustegna la confederaziun diversas organisaziuns activas en la politica da chapientscha (vesair l'emprima part, cifra 2).

En Svizra vegn il barat en scolas organisà dals chantuns sezs e coordinà oravant tut sur la fundaziun ch per la collavuraziun federala (ch barat da giuvenils). Differents uffizis federals, dapi l'onn 2004 er il UFC, e la conferenza federala da las directuras e dals directurs chantunals da l'educaziun publica sa participeschan a las expensas correspundentas.

L'organisaziun da tetg svizra Intermundo ha l'incumbensa da promover il barat internaziunal da giuvenils ordaifer la scola. Ultra da las incumbensas da cussegliaziun e da coordinaziun porscha ella onns da barat, curs da lingua, engaschaments da lavur ed engaschaments socials en auters pajais. Ella s'occupa – en collavuraziun cun l'uffizi federal da las assicuranzas socialas e cun l'uffizi federal per furmaziun e scienza – dal program da la UE concernent la mobilitad dals giuvenils "giuventetgna".

Art. 7 al. 1 lit. b

Igl è en emprima lingia chausa dals chantuns da "metter a disposiziun furmas e meds adattads per instruir e per emprender linguas regiunalas u minoritaras". La scolaziun da personas d'instrucziun e la creaziun da meds d'instrucziun per bunamain tut ils stgalims da scola tutga en lur champ da cumpetenza. Las personas d'instrucziun vegnan scoladas en las instituziuns da furmaziun chantunals, oravant tut en las scolas autas professiunalas da pedagogia ed en las universitads chantunals.

Art. 7 al. 1 lit. g

Curs da rumantsch porschan oravant tut la lia rumantscha, las organisaziuns regiunalas en ils territoris linguistics sco er in pèr organisaziuns privatas per la furmaziun da personas creschidas. Er curs da talian vegnan purschids en tut la Svizra da differentas instituziuns privatas per la furmaziun da personas creschidas.

Art. 7 al. 1 lit. h

La "promoziun dal studi e da la perscrutaziun" en rumantsch ed en talian a las universitads svizras è garantida cun differentas purschidas: las universitads da Friburg e da Turitg han mintgamai ina professura da rumantsch. Ultra da questas duas universitads pon er vegnir frequentads proseminaris, seminaris, prelecziuns, curs da lingua e colloquis davart la lingua e litteratura rumantscha a las universitads da Genevra e da Son Gagl. Talian è in rom da studi en bunamain tut las universitads svizras: Basilea, Berna, Friburg, Genevra, Losanna, Neuchâtel e Turitg porschan scolaziuns cun licenziat en lingua e cultura taliana. A l'universitad da la Svizra taliana a Lugano pon las studentas ed ils students da las trais direcziuns da studi (architettura, ciencias d'economia e ciencias da communicaziun) frequentar curs da talian facultativs.

Tras il fond naziunal svizzer per la perscrutaziun scientifica sustegna la confederaziun er l'activitad da perscrutaziun en connex cun il rumantsch e cun il talian en Svizra. En il rom dal program naziunal da perscrutaziun 56 "Linguas e diversitad linguistica en Svizra" ha il cussegl da perscrutaziun dal fond naziunal svizzer approvà 25 projects e lur realisaziun. Ils projects tractan ils suandants puncts centrals: lingua, dretg e politica, lingua e scola, cumpetenza linguistica, lingua ed identitad sco er lingua ed economia. Ils projects vegnan ad esser terminads fin la fin da l'onn 2008. La confederaziun metta a disposiziun totalmain 8 milliuns francs per quai. La confederaziun presta er ina contribuziun a la societad per la perscrutaziun da la cultura grischuna che s'occupa en differentes projects da la cultura linguistica en il Grischun. Actualmain vegn fatg in project dal fond naziunal svizzer *Il funzionament da la trilinguitad en il chantun Grischun/Il funzionamento del trilinguismo nel cantone dei Grigioni/Das Funktionieren der Dreisprachigkeit im Kanton Graubünden* (durada 2001–2004/2005).

Art. 7 al. 1 lit. i

Da la promoziun dal "barat transcunfinal" tranter il Grischun rumantsch e las Dolomitas ed il Friul s'occupa en emprima lingia la lia rumantscha. Sin plaun scientific datti contacts tras ils colloquis retoromanistics che han lieu periodicamain. In barat d'infurmaziuns regular davart

dumondas politic-culturalas tranter l'Italia e las instanzas chantunalas dal Grischun e dal Tessin e da la confederaziun ha lieu en intervals regulars en la "Consulta"⁸. La contribuziun la pli gronda per promover il barat intercultural presta la fundaziun per la cultura pro Helvetia.

Art. 7 al. 2

La constituziun federala cuntegna en il 1. chapitel davart ils dretgs fundamentals en l'artitgel 8 alinea 2 in scumond da discriminaziun, oravant tut er pervi da la lingua, e garantescha en l'artitgel 18 la libertad da lingua.

Il fatg che mesiras spezialas pon vegnir prendidas en favur dal rumantsch e dal talian che n'è tenor la charta da las linguas nagina discriminaziun envers las linguas ch'èn pli derasadas en Svizra, è er fixà en il dretg costituziunal (art. 70 al. 5 CF). Per cuntanscher ina represchentanza adequata da las communidades linguisticas sin tut ils stgalims da l'ierarchia da l'administraziun federala po er vegnir fatga – en cas che las medemas qualificaziuns èn avant maun – ina discriminaziun positiva en favur da las linguas minoritaras.

Art. 7 al. 3

Il sboz per ina lescha da linguas che vegn tractà actualmain en il parlament cuntegna ina gronda retscha da mesiras ch'èn adattadas per promover la chapientscha vicendaivla tranter tut las gruppas linguisticas da la Svizra. En quest regard han er las medias electronicas ina rolla impurtanta. Er en il rom da la revisiun da la lescha federala davart radio e televisiun ha la confederaziun tegnì quint da questas finamiras.

La confederaziun conceda a la societad svizra da radio e televisiun (SRG SSR) ina concessiun che l'oblighescha da producir e d'emetter sco interpresa naziunala e linguistic-regiunala programs da radio e da televisiun en tut las quatter linguas naziunalas. En quest connex ha ella da resguardar la varietad culturala e linguistica da la Svizra (vesair emprima part, cifra 1.2).

Art. 7 al. 4

Sin fundament da sia cumpetenzza èsi indispensabel che la confederaziun collavura cun las instanzas chantunalas e cun las organisaziuns interessadas. Ils andaments ed ils process democratics, sco la consultaziun e la votaziun dal pievel, garanteschan ultra da quai ch'ils basegns e giavischs da las pledadras e dals pledaders da linguas minoritaras vegnian resguardads suffizientmain en la politica da linguas svizra.

Art. 7 al. 5

Il **jiddic** è en Svizra ina lingua che n'è betg liada ad in territori (introducziun, cifra 4). Tenor il giudicament da l'uniun da las plaivs svizzer-israelitas n'ha il jiddic mai giugà la rolla d'ina lingua minoritara en Svizra e n'ha pervi da quai er betg ina impurtanza autonoma en il senn da la charta.

La confederaziun renconuscha e promova la ritgezza culturala da las vagantas e dals vagants en Svizra. Sut las cifras 5.1 e 5.2 (emprima part) vegn entrà detagliadamain en la dumonda da la promoziun dal jenic.

⁸ cumissiun culturala talian-svizra, fundada il 1982 sin basa d'ina cunvegna tranter il cussegl federal svizzer ed il guvern talian per promover ils barats culturals tranter quests dus pajais sco er tranter las regions cunfinantas da lingua taliana

2. Inditgai p.pl. eventualas ulteriuras mesiras ch'èn previsas en Voss pajais.

2. Ulteriuras mesiras

Dals 16 da favrer fin ils 29 da matg 2005 ha il museum naziunal svizzer mussà l'exposiziun speziala "La dolce lingua" che mussa en moda impressiunanta la lingua taliana en l'istorgia, en l'art ed en la musica. Questa exposiziun ha pudì vegnir surpigliada da l'Italia, nua ch'ella è vegnida mussada cun grond success dals 13 da mars fin ils 30 da settember 2003 sut il titel "Dove il sì suona" en la "galleria degli uffizi" a Firenze. Il fatg ch'il museum naziunal svizzer ha pudì surpigliar questa exposiziun è in exempel fitg positiv d'ina collavuraziun eccellente, tant sin il plaun statal sco er tranter la società Dante Alighieri ed il museum naziunal svizzer a Turitg. En Svizra è questa exposiziun vegnida sustegnida oravant tut dal chantun Tessin, che ha giugà ina rolla centrala sco iniziante e sco intermediatur dals posts responsabels en Italia, ed er dal chantun Grischun. L'exposiziun ch'è vegnida cumplettada da numerus elements da l'istorgia da la lingua e da la cultura taliana en Svizra e ch'era ultra da quai accumpagnada d'in vast program supplementar cun occurrenzas da la politica da linguas, cun occurrenzas litteraras e culturalas ha contribuì essenzialmain a la sensibilisaziun da la populaziun, en spezial da tala da lingua tudestga, per dumondas da la lingua e da la cultura taliana en Svizra, e quai grazia ad in grond dumber da visitadras e da visitaders da passa 25'000 persunas (da quellas 7'500 scolaras e scolars).

TERZA PART

I Rapport dal chantun Grischun davart l'applicaziun da la charta europeica da las linguas regionalas u minoritaras

1. Infurmaziuns generalas

1.1 *Entrada en vigor da la nova constituziun chantunala*

Cun la votaziun dal pievel dals 18 da matg 2003 han las votantas ed ils votants dal chantun Grischun acceptà la nova constituziun chantunala. La constituziun chantunala revedida totalmain è entrada en vigor il 1. da schaner 2004. Il nov artitgel da linguas sa cloma sco suonda:

"Art. 3

¹ Il tudestg, il rumantsch ed il talian èn las linguas chantunalas ed uffizialas equivalentas dal chantun.

² Il chantun e las vischnancas sustegnan e prendan las mesiras necessarias per mantegnair e promover la lingua rumantscha e taliana. Els promovon la communicaziun ed il barat tranter las cuminanzas linguisticas.

³ Las vischnancas ed ils circuls determineschan lur linguas uffizialas e lur linguas da scola, e quai en il rom da lur cumpetenzza ed en cooperaziun cun il chantun. En quest connex respectan ellas la cumposiziun linguistica usitada e resguardan las minoritads linguisticas tradiziunalas."

En l'artitgel 2 alinea 4 vegn ultra da quai fixà: "El [il chantun Grischun] promova la communicaziun ed il barat tranter las parts dal pajais e las cuminanzas linguisticas da la Svizra."

1.2 *Rumantsch grischun en scola*

Dapi il segund rapport da la Svizra davart l'applicaziun da la charta europeica da las linguas regionalas u minoritaras hai dà ina nova dinamica areguard l'introducziun da la lingua da standard rumantscha "rumantsch grischun" en las scolas. Per dar ina survista sajan menziunads qua ils pass da svilup ils pli impurtants en ils secturs da la lingua uffiziala e da la lingua da scola:

1982 Creaziun dal rumantsch grischun

Per incumbensa da la lia rumantscha elavura Heinrich Schmid, professor per romanistica a l'università da Turitg, la lingua da standard rumantscha "rumantsch grischun". Quest project vegn finanzià dal fond naziunal svizzer per la perscrutaziun scientifica. La basa per questa lavur linguistica èn ils differents idioms e dialects rumantschs. Quels vegnan resguardads tenor il princip da la maiorità.

1986 Rumantsch grischun sco lingua da publicaziun da la confederaziun

Il cussegl federal relascha las directivas concernent la translaziun da texts federals en rumantsch. Da princip vegn duvrà il rumantsch grischun.

1991 Tge din las Rumantschas ed ils Rumantschs?

Petiziun cunter il diever dal rumantsch grischun en publicaziuns da l'administraziun federala sco er reacziun da las aderentas e dals aderents dal rumantsch grischun. Sin plaun

chantunal tematisescha l'interpellaziun Morell la dumonda d'ina cundecisiun da la populaziun concernent l'introducziun dal rumantsch grischun.

1992 La regenza grischuna dat l'incumbensa per ina perscrutaziun scientifica
Sco reacziun sin l'interpellaziun Morell lascha la regenza grischuna far in institut turitgais ina perscrutaziun scientifica davart l'acceptanza dal rumantsch grischun. Passa 1 000 personas da tut las regiuns rumantschas vegnan questunadas.

1996 La regenza grischuna di gea al rumantsch grischun
Ils resultats da la perscrutaziun scientifica vegnan publicads sco cudesch. Sin basa da quests resultats prenda la regenza la decisiun da princip da duvrar il rumantsch grischun. Tar texts uffizials ch'èn drizzads a tut la populaziun rumantscha vegn duvrà il rumantsch grischun. Ultra da quai incumbensescha la regenza ina grupp da lavur d'elavurar in concept per s'avischinar a l'introducziun dal rumantsch grischun en scola.

1999 Emprima avischinaziun al rumantsch grischun en scola
La grupp da lavur preschenta il rapport final che cuntegna er ils resultats d'ina retschertga da la magistraglia rumantscha. Il rapport descriva, co ch'il contact cun il rumantsch grischun duai succeder sin ils stgalims da scola correspundents: chapientscha passiva en la scola populara, chapientscha activa en il gimnasi. Ultra da quai propona la grupp da lavur ch'i duai vegnir instruida – per motivs didactics – mo ina versiun scritta dal rumantsch a vista mesauna. La regenza instradescha ils emprims pass concrets per introducir il rumantsch grischun en scola.

2001 Rumantsch grischun sco lingua uffiziala dal chantun
Il pievel grischun accepta la revisiun da l'artitgel 23 da la lescha davart il diever dals dretgs politics en il chantun Grischun. Er il cudesch da dretg grischun ed ils documents da votaziun vegnan ussa edids en rumantsch grischun. Sin basa da quests resultats introducescha la regenza grischuna il rumantsch grischun sco lingua uffiziala per l'entira corrispondenza rumantscha da l'administraziun chantunala.

2003 Conclus da meds d'instrucziun dal cussegl grond
En la sessiun d'avust concluda il cussegl grond – sin proposta da la regenza grischuna – d'edir ils novs meds d'instrucziun rumantschs a partir da l'onn 2005 mo pli en rumantsch grischun. Sin quai incumbensescha il parlament la regenza d'elavurar in concept per introducir il rumantsch grischun en scola.

2004 La regenza preschenta in concept general
Per incumbensa da la regenza elavurescha il departament d'educaziun, cultura e protecziun da l'ambient in sboz per in concept general. Davart quest sboz datti ina discussiun vasta e cuntraversa. Ils 21 da december 2004 deliberescha la regenza il concept general ed introducescha la fasa da realisaziun.

2005 Emprimas vischnancas da pionier
En la votaziun dals 8 da zercladur 2005 s'expriman sis vischnancas da la Val Müstair d'introducir sco emprima regiun il rumantsch grischun tenor la varianta "pionier" dal concept general. Enfin mez matg 2006 han plinavant las suandantas vischnancas en il Grischun central ed en Surselva decidì d'introducir il rumantsch grischun tenor la varianta "pionier": Lantsch, Brinzauls, Casti, Mon, Salouf, Riom-Parsonz, Savognin, Sur e Trin.

Concept general "rumantsch grischun en scola" – resumaziun dal conclus da la regenza dals 21 da december 2004

A. Trais variantas d'introducziun

Il punct central dal concept general furman trais variantas d'introducziun ("pionier", "standard" e "consolidaziun"). Da la finamira a termin mesaun d'introducir il rumantsch

grischun en tut las scolas rumantschas na sa distinguan las trais variantes d'introducziun betg areguard il cuntegn, mabain areguard il tempo. Ellas realiseschan las ponderaziuns pedagogic-didacticas e permettun il medem mument d'adattar il tempo da l'introducziun a las cundiziuns linguisticas da las singulas vischnancas.

Mintga varianta d'introducziun cumpiglia trais fasas: "RG passiv", "RG activ" ed "assistenza pedagogica supplementara":

- RG passiv: Questa fasa vala sco fasa preparatorica per l'introducziun integrala dal rumantsch grischun. En las singulas variantes è ella da differenta durada (variante "pionier" 2 onns, variante "standard" 4 onns, variante "consolidaziun" 6 onns). Finamira: Ultra da l'instrucziun en l'idiom ha lieu in'emprima confruntaziun cun il rumantsch grischun en ina furma passiva (chapientscha) sin tut ils stgalims da scola.

- RG activ: Introducziun ed utilisaziun dal rumantsch grischun sco lingua da scrittira. L'accent sa chatta sin las abilitads activas tadlar, leger e scrire rumantsch grischun. Per discurre vegnan duvrads oravant tut ils idioms. En ils secturs, en ils quals il rumantsch grischun vegn applitgà sco lingua discurreda, sustegna ella ad emprender rumantsch grischun sco lingua da scrittira (preleger, far referats curts, manar discurs, exercitar activitads formalas etc.).

- Assistenza pedagogica supplementara: Questa fasa serva ad accompagnar las experientschas cun il rumantsch grischun tras mesiras pedagogic-didacticas necessarias. Detagls davart questa fasa vegnan definids en il decurs da l'introducziun. Las scolinas vegnan per regla manadas en la furma linguistica locala. Tar la midada a l'applicaziun activa dal rumantsch grischun en las scolas professiunalas, en las scolas medias ed en autras scolas che mainan vinavant (stgalim secundar 2 e sector terziar) vegnan resguardads ils uraris da las variantes d'introducziun da la scola populara.

Il termin da decisiun da vart da las vischnancas per la varianta "pionier" u "standard" n'è betg fixà per l'onn da partenza da la varianta respectiva. El po dentant er anc succeder ils onns suandants. Exempel: La decisiun per la varianta "pionier" po vegnir prendida – ultra da l'onn 2005/06 – er l'onn 2006/07, 2007/08 e.u.v. Uschia vegn dentant scursanida la fasa "RG passiv" u croda davent dal tutfatg.

B. Mesiras accompagnantas

Previsas èn differentas mesiras accompagnantas che sa refereschan al project e che vegnan declaradas en moda concisa qua sutvart:

- Standardisaziun da la lingua: En il sector da la standardisaziun da la lingua èn premissas impurtantas gia avant maun (banca da datas electronica / "pledari grond") ubain en elavuraziun (vocabulari da scola, grammatica). Oravant tut en il sector dal stgazi da plets è il rumantsch grischun pli standardisà ch'ils idioms (terminologia pli differenziada, novs registers da la lingua). En il sector da la grammatica e da la sintaxa vegnan examinads actualmain ulteriurs pass da standardisaziun. En l'emprima fasa dal project ha la cuntinuaziun da questas lavurs prioritad suprema. Cun l'introducziun activa dal rumantsch grischun vegnan ad esser scleridas las dumondas linguisticas las pli impurtantas.

- Scolaziun: Ils uraris per la scolaziun da las persunas d'instrucziun futuras (a las scolas medias ed a la scola auta da pedagogia) vegnan adattads a las trais variantes d'introducziun en il sector da la scola populara. Durant ina fasa transitorica vegnan er resguardads ils idioms als lieus da scolaziun.

- Meds d'instrucziun: Il basegn e la producziun da meds d'instrucziun sa drizzan en general tenor la varianta d'introducziun "pionier". Quai vul dir: Per l'onn da scola 2007/08 èn ils meds d'instrucziun per l'emprima classa avant maun, per l'onn da scola 2008/09 quels per la segunda classa ed uschia vinavant. Quels duain vegnir mess a disposiziun en in'emprima fasa en furma electronica (CD-ROM, internet) ed evaluads en la pratica. Quai pussibilitescha adattaziuns linguisticas e didactic-metodicass flexiblas e permetta er d'applitgar en la pratica da scola furmas da meds d'instrucziun novas ed actualas. Ils meds d'instrucziun producids da nov en rumantsch grischun èn – fin che la decisiun davart la cumpetenzza da decider è prendida – obligatoris mo per quellas vischnancas che sa decidan voluntarmain per ina da las duas variantes d'introducziun "pionier" u "standard". Quest princip na mida però nagut vi dal conclud dal cussegl grond ch'ils novs meds d'instrucziun rumantschs vegnan producids exclusivmain en rumantsch grischun a partir da l'onn 2005.

- Furmaziun supplementara: En in emprim pass vegn scolà in cader per la scolaziun da las personas d'instrucziun. La furmaziun supplementara da las personas d'instrucziun succeda pass per pass tenor las trais variantas per l'introducziun dal rumantsch grischun en scola. Ella cumpiglia ina part linguistica ed ina part didactica. Suentar la scolaziun da basa èn previs differents curs d'approfondaziun.
- Communicaziun: En in emprim pass duai vegnir fatga lavur da sensibilisaziun. En quest connex sa tracta da communitar il motiv central per introducir la lingua da standard rumantsch grischun. I sa tracta d'ina mesira per mantegnair e promover la lingua rumantscha cun la finamira da meglierar la producziun da texts rumantschs areguard la quantidad ed areguard la qualitat. Per ils singuls pass da decisiun e d'introducziun vegnan infurmadadas detagliadamain las vischnancas, las personas d'instrucziun, ils geniturs e las ulteriuras personas pertutgadas.
- Support linguistic e didactic: L'introducziun dal rumantsch grischun vegn accompagnada scientificamain. L'instrucziun vegn analisada constantamain, i dat propostas per in'adattaziun realisabla a curta vista e las personas d'instrucziun pon profitar d'in support linguistic e didactic.
- Promoziun da las varietads discurrendas: Las varietads discurrendas dal rumantsch duain vegnir promovidas intenziunadamain tras mesiras accompagnantas (integrasiun linguistica da geniturs e d'uffants pitschens, scolina en il dialect local, mesiras linguistic-didacticass spezialas en l'instrucziun da la scola populara sco er en la promoziun terapeutica da la lingua). Sin quest fundament po sa sviluppar la vaira incumbensa da l'instrucziun en scola en il sector da l'emprima lingua: cultivar ed amplifitgar la lingua orala sco er intermediar la lingua scritta. Tar l'instrucziun da rumantsch sco segunda lingua è previs – tut tenor la situaziun linguistica da la vischnanca – in accent differentamain ferm tar la promoziun da las varietads discurrendas tradiziunalmain.
- Mesiras accompagnantas ordaifer la scola: Parallelamain cun l'introducziun dal rumantsch grischun en scola duai er vegnir promovida l'utilisaziun da la lingua da standard ordaifer la scola. Il rumantsch grischun na duai betg mo esser preschent en l'instrucziun, mabain pli e pli er en il mintgadi. Per quest intent vegnan realisads intenziunadamain projects correspondents surtut en il sector da las medias e da la cultura.

C. Dumondas giuridicas

Tenor il dretg vertent è il chantun cumpetent per l'ediziun dals meds d'instrucziun per la scola populara, per la scolaziun e la furmaziun supplementara da las personas d'instrucziun sco er per ils examens d'admissiun da las scolass medias. La dumonda, sche la lingua da scola d'ina vischnanca è in idiom u rumantsch grischun, è perencunter chausa dal champ da cumpetenza da la vischnanca. Questa situaziun giuridica chaschuna in dilemma che la regenza vul schiar sco suonda:

- Pervi da la situaziun giuridica actuala duain succeder ils pass d'introducziun dals proxims var diesch onns exclusivamain là, nua che quai vegn giavischè da las vischnancas. La perioda da var diesch onns deriva dal temp da durada da la generaziun la pli giuvna da meds d'instrucziun per emprender ils idioms. En quest sector èn numnadamain vegnidas producidas ils ultims tschintg onns ediziuns cumpletamain novas.
- Circa ils onns 2008/2009 duai vegnir manada tras ina mediaziun. La finamira da la mediaziun è da confermar la chapientscha vicendaivla da tut las personas pertutgadas e da chattar ina soluziun en enclegientscha.

1.3 Sboz per ina lescha chantunala da linguas

L'artitgel 104 da la nova constituziun chantunala determinescha: "1. Sch'i sto vegnir relaschè nov dretg u vegnir midà dretg existent sin fundament da questa constituziun, sto quai succeder senza retard. 2. La regenza suttemetta al cussegl grond aifer trais onns dapi l'entrada en vigur da questa constituziun propostas per l'adattaziun necessaria da la legislaziun."

Sin basa da quai ch'è vegnì menziunà qua survart ha il departament d'educaziun, cultura e protecziun da l'ambient elavurà – per incumbensa da la regenza – in sboz per ina lescha da linguas dal chantun Grischun.

Ils 14 da zercladur 2005 ha la regenza avert la consultaziun tar quest sboz che ha durà fin ils 15 da settember 2005. La discussiun dal project en il cussegl grond è prevista per la sessiun d'october 2006.

En la lescha vegnan reglads principalmain ils suandants champs d'incumbensa:

- las linguas uffizialas dal chantun, spezialmain lur diever tras las autoritads chantunales e tras las dretgiras chantunales;
- mesiras per mantegnair e per promover las linguas chantunales minoritaras rumantsch e talian;
- la determinaziun da las linguas uffizialas e da las linguas da scola en las vischnancas ed en ils circuls sco er la cooperaziun dal chantun cun questas corporaziuns tar la determinaziun da lur linguas uffizialas e da lur linguas da scola.

La realisaziun da questas finamiras e da quests principals s'orientescha vi dals suandants aspects e puncts da vista:

- regulaziuns uschè concisas sco pussaivel: i vegn renunzià tant sco pussaivel da repeter prescripziuns dal dretg surordinà;
- las singulas disposiziuns ston vegnir formuladas en moda uschè concisa ed enclegentaivla sco pussaivel;
- acceptanza da las parts pertutgadas: areguard il cuntegn s'orientescha la lescha tant sco pussaivel vi da la realitad giuridica actuala;
- resguardar l'autonomia da vischnanca: l'assegnaziun d'ina vischnanca ad in tschert territori linguistic succeda sin basa dals fatgs sco ch'els sa preschentan actualmain;
- respectar anteriuras decisiuns da las vischnancas: decisiuns da las vischnancas davart la determinaziun da la lingua uffiziala resp. da la lingua da scola na vegnan praticamain betg tutgadas;
- realisaziun pragmatica dal princip territorial: il princip territorial francà en la constituziun federala ed en la constituziun chantunala vegn realisà – conform a la posiziun dominante da la vischnanca – resguardond la situaziun actuala dal dretg da linguas en las vischnancas.

Ils puncts centrals dal project en survista

A. Linguas chantunales uffizialas e da dretgira

- Il sector "linguas uffizialas" regla il diever da las trais linguas chantunales uffizialas tudestg, rumantsch e talian tras il cussegl grond, tras la regenza e tras l'administraziun.
- Da princip na sa tracti en quest connex betg d'in nov champ da regulaziun, mabain da la francaziun da la pratica ch'existiva gia avant l'entrada en vigur da la nova constituziun chantunala. Sut la glisch da l'artitgel 3 alinea 1 CC ("linguas chantunales ed uffizialas equivalentas dal chantun") duai la trilinguitad dentant vegnir applitgada en moda pli cumplexsiva e consequenta.
- L'artitgel 10 determinescha da nov ch'i duai vegnir prenià adequatamain resguard sin la trilinguitad chantunala tar elecziuns en l'administraziun chantunala.
- Las decleraziuns concernent il rumantsch grischun en il sboz da la lescha sa restrenschan al diever da las linguas uffizialas dal chantun. Latiers na vegn stgaffida nagina realitad nova, mabain reproduci il resultat da la votaziun dal pievel da l'onn 2001 concernent la revisiun da la lescha davart il diever dals dretgs politics en il chantun Grischun. En il sector da las linguas uffizialas e da las linguas da scola da las vischnancas na fa il sboz dentant nagina decleraziun davart il rumantsch grischun. Areguard l'introducziun dal rumantsch grischun en scola è il concept general da la regenza dal december 2004 anc adina la basa – e quai independentamain dal sboz per ina lescha chantunala da linguas.
- La regulaziun tar il sector "linguas da dretgira" tematisescha – mantegnend il princip territorial – il diever da las trais linguas chantunales sin tut ils nivels da la giurisdicziun. Ord ponderaziuns pragmaticas na vegni betg ordinà, mabain pussibilità da resguardar las linguas

minoritaras. En accordanza cun las partidas pertutgadas èn ultra da quai pussaivlas divergenzas dals princips menziunads.

B. Promoziun da las linguas minoritaras / barat tranter las cuminanzas linguisticas

- Il sector da la promoziun da las linguas è fin ussa stà ina part da la lescha chantunala per promover la cultura. Quests dus secturs èn ussa vegnids separads e la promoziun da la lingua è vegnida integrada en la nova lescha da linguas.
- Areguard il cuntegn valan ils princips tradiziunals (per exempel concernent il princip da la subsidiarità u concernent instituziuns cun dretg da sustegniment). Sco instrument nov vegnan applitgadas cunvegns da prestaziun tar instituziuns cun contribuziuns periodicas.
- In champ da regulaziun nov è il barat tranter las cuminanzas linguisticas. Quel na resulta betg mo da l'artitgel 3 alinea 2 CC (cuminanzas linguisticas entaifer il chantun), mabain er da l'artitgel 2 alinea 4 CC (cuminanzas linguisticas da la Svizra).

C. Linguas uffizialas e linguas da scola da las vischnancas e dals circuls

- Cumpletmain novas èn las regulaziuns concernent las linguas uffizialas e las linguas da scola da las vischnancas.
- Tenor las directivas liantas da la constituziun federala èn ils chantuns obligads, da far stim da la cumposiziun linguistica tradiziunala dals territoris e da resguardar las minoritads linguisticas tradiziunalas.
- Dal legislatur chantunal duain per l'emprima giada vegnir fixads criteris, tenor ils quals las vischnancas vegnan assegnadas als singuls territoris linguistics. Questa assegnaziun succeda sin basa da la situaziun sco ch'ella sa preschenta actualmain. Il punct da partenza è pia ina situaziun giuridica che las vischnancas han concludì sezzas.
- Vischnancas cun ina part da commembras e da commembers d'ina minoritad linguistica tradiziunala sur 50 pertschient valan sco vischnancas monolinguas, talas cun ina part tranter 10 e 50 pertschient sco bilinguas. Questa assegnaziun correspunda per gronda part a la realitad giuridica actuala. Ussa ed en l'avegnir vegni mintgamai sa basà sin ils resultats da la dumbraziun dal pievel federala la pli actuala.
- Sche la part da la minoritad linguistica tradiziunala croda sut 10 pertschient (tenor la dumbraziun dal pievel), vegn applitgada la procedura concernent la midada da la lingua uffiziala e da la lingua da scola.
- Quest pass (midada da la lingua uffiziala e da la lingua da scola) pretenda ina decisiun clera e democratica che vegn prendida da la populaziun. Per tegnair adequatmain quint dals interess da las minoritads linguisticas, ston dus terzs da las votantas e dals votants approvar questa midada.

1.4 Dumonda d'augmentar las contribuziuns finanzialas da la confederaziun e dal chantun

Il decurs da l'onn 2004 han l'agentura da novitads rumantscha, la lia rumantscha e la pro Grigioni italiano inoltrà al chantun ina dumonda d'augmentar las contribuziuns finanzialas da la confederaziun e dal chantun. Il chantun ha fatg valair in basegn supplementar da meds finanzials per introducir la lingua da standard rumantscha "rumantsch grischun" e tramess quests quatter giavischs a la confederaziun. Las tractativas vertentas n'han dentant betg gì il success giavischè. Ils 12 da settember 2005 han gì lieu discurs sin il plaun politic il pli aut tranter il chantun Grischun, tranter las organisaziuns pertutgadas e tranter la confederaziun.

1.5 Realisaziun da las recumandaziuns dal comité da las ministras e dals ministers

En vista a la redacziun dal terz rapport da la Svizra davart la charta europeica da las linguas regionalas e minoritaras ha il chantun Grischun consultà la lia rumantscha, la pro Grigioni italiano sco er l'agentura da novitads rumantscha. Ultra da quai èn vegnidas rimnadas las infurmaziuns necessarias entaifer l'administraziun chantunala, numnadain en il

departament d'educaziun, en il departament da giustia sco er tar la chanzlia chantunala. Plinavant èn vegnids tgirads ils contacts cun persunas responsablas en las regions (dretgiras districtualas, corporaziuns da vischnancas, singulas vischnancas). Ina vasta populaziun è vegnida infurmada tras communicaziuns da las medias davart ils rapports da la Svizra e davart las posiziuns dal cussegl da l'Europa, apaina che quels eran cumparids.

Recumandaziun 1 dal comité da las ministras e dals ministers

Il barat tranter las cuminanze linguisticas ha – analogamain a l'artitgel da linguas sin plaun federal – chattà access er en la nova constituziun dal chantun Grischun. Quai tant en l'artitgel 2 alinea 4 (communicaziun e barat tranter las parts e las cuminanze linguisticas da la Svizra) sco er en l'artitgel 3 alinea 2 (communicaziun e barat tranter las parts e las cuminanze linguisticas dal chantun). En il rom dal project da legislaziun current "linguas naziunalas ed uffizialas" sa tracti tranter auter er da francar quest sector en ina lescha. Las disposiziuns correspundentas en il sboz da la lescha chantunala da linguas sa cloman:

Art. 16

¹ Il chantun e las vischnancas promovon il barat da scolaras e da scholars, da classas da scola e da persunas d'instrucziun tranter las cuminanze linguisticas.

² Per quest intent po el pajar contribuziuns ad organisaziuns da barat.

Gia ussa vegnan sustegnids differents projects en quest sector (p.ex. in med d'instrucziun modular en tudestg, franzos, talian ed englais davart la situaziun da la lingua rumantscha; il project da barat da scolaras e scholars "zemä – ensemble – insieme – ensemen"; lavuratori davart la trilinguitad chantunala en il rom da las festivitats "200 onns chantun Grischun"; project "funzionamento del trilinguismo" da la societad per la perscrutaziun da la cultura grischuna).

Recumandaziun 2 dal comité da las ministras e dals ministers

En il departament chantunal da giustia gira il project "refurma da la giustia 2". Quest project resguarda er las midadas che vegnan chaschunadas tras la nova constituziun chantunala. Fin la fin da l'onn 2006 – uschia las directivas da la nova constituziun chantunala – sto la regenza suttametter al cussegl grond propostas per las adattaziuns necessarias da las leschas. Probablmain vegn la "refurma da la giustia 2" gia ad esser terminada pli baud. En il rom da l'implementaziun da quest project vegn a sa porscher l'ocasiun d'integrar las mesiras ch'èn vegnidas proponidas dal comité d'expertas e d'experts (curs da terminologia per derschadras e per derschaders, per giuristas e per giurists; translaziun da projects, da documents, da texts da leschas).

Recumandaziun 3 dal comité da las ministras e dals ministers

En il rom da la realisaziun da la nova constituziun chantunala vegn er tegnì quint da quest sector. Ina emprima mesira è gia vegnida instradada: La regenza ha integrà en il program da la regenza 2005 – 2008 in punct central da svilup "mantegniment e promoziun da las trais linguas chantunalas". Concretamain duain ils departaments ed ils uffizis chantunals applitgar en moda pli consequenta la lingua chantunala respectiva en lur contact cun la populaziun rumantscha e taliana. Spezialmain en il sector da las paginas d'internet ans sperain nus impuls per la populaziun da far er da sia vart in diever pli activ da la lingua rumantscha en il contact cun l'administraziun chantunala.

Recumandaziun 4 dal comité da las ministras e dals ministers

Il concessiunament da las staziuns da radio e da televisiun da dretg public e privatas e lur surveglianza è chausa da la confederaziun. Nus renunzian pervi da quai ad explicaziuns che surpassan il cuntegn dal segund rapport dal chantun Grischun. Per gronda part ans pudain nus declerar d'accord cun las remartgas ch'il comité d'expertas e d'experts ha fatg davart questa dumonda.

2. Mesiras per promover il rumantsch tenor las disposiziuns da promoziun da la charta

2.1 Artitgel 8: Furmaziun

a. Disposiziuns applitgables

Al. 1 lit. a iv, b i, c iii, d iii, e ii, f iii, g, h, i

b. Mesiras da realisaziun

Al. 1 lit. a iv: Educaziun prescolara

Naginas midadas essenzialas cumpareglià cun il segund rapport .

Lit. b i: Instrucziun da scola fundamentala

Suenter il segund rapport han differentas vischnancas al cunfin linguistic cumenzà cun ina scola bilingua.

Davart la dumonda dal rumantsch grischun en scola cf. las explicaziuns sut cifra 1.2.

En il sector da la furmaziun da persunas d'instrucziun ha la nova scola auta da pedagogia dal chantun remplazzà las structurass veglias.

L'avrigl 2004 ha la PLD chantunala pretendì en ina incumbensa da fracziun l'introducziun da l'englais sco lingua estra tempriva. La regenza aveva proponì da refusar questa incumbensa, è dentant vegnida maiorisada en la votaziun finala dal parlament. Ina gruppa da lavur dal departament d'educaziun, cultura e protecziun da l'ambient sonderscha actualmain las pussaivladads ed ils effects da l'englais tempriv sut l'aspect da l'instrucziun da la segunda lingua actuala che vegn applitgada en il chantun. Resultats n'èn anc betg avant maun.

Lit. c iii: Instrucziun en il sector secundar

Il cumenzament da l'onn da scola 2002/03 è entrà en vigur il nov concept da linguas per il stgalim superiur (segunda lingua chantunala ed englais). El furma la basa per cuntinuar cun l'instrucziun da la segunda lingua en la scola primara.

En il sector da la scolaziun da la persunas d'instrucziun da la scola secundara èn previsas ina coordinaziun ed in'armonisaziun pli gronda, e quai en il rom da l'introducziun dal rumantsch grischun.

Lit. d iii: Furmaziun professiunala

Las infurmaziuns supplementaras ch'èn vegnidas giavischadas dal comité d'expertas e d'experts concernent il resguard dal rumantsch en las scolass professiunalas (§ 70):

Scola professiunala da Cuira

Avant l'introducziun dal model da splitting (furmaziun generala a Glion, instrucziun dals roms a Cuira) è il rumantsch vegnì purschì sco rom facultativ, però senza success. Cun introducir quest model è questa purschida vegnida stritgada definitivamain. Actualmain na datti nagins motivs organisatorics u nagins motivs da l'urari che impedissan la participaziun al model da splitting.

Scola professiunala Surselva

Il model da splitting vegn duvrà vivamain e sa cumprova. In terz da l'instrucziun da furmaziun generala vegn dà en rumantsch, q.v.d. 1 lecziun per emna. Ina part dals examens finals vegn er fatga en rumantsch. Sch'ins cumpareglia il temp d'emprendissadi da trais onns po vegnir constatà ch'il dumber d'emprendistas e d'emprendists s'augmenta dad onn ad onn (2002: 38 emprendistas ed emprendists; 2003: 48 emprendistas ed emprendists; 2004: 61 emprendistas ed emprendists). Per la repartiziun è decisiv la lingua materna rumantsch

sco er ils lieus d'emprender e da domicil da las emprendistas e dals emprendists. Sche domadus lieus sa chattan en il territori rumantsch, è Glion il lieu da scola per la furmaziun generala.

Scola mercantila Surselva

Scola media commerciala

Il 1. onn vegnan dadas trais lecziuns en rumantsch, il 2. e 3. onn da scola mintgamai duas lecziuns. Ils examens finals vegnan fatgs en rumantsch, tant en scrit sco er a bucca. Per la nota finala quinta il rumantsch per 50% sco lingua materna.

Scolaziun commerciala

Qua vegn instruida mintgamai ina lecziun rumantsch per emna en il profil E (extendì) ed en il profil M (matura professiunala). I dat in examen en scrit ed in a bucca. Per la nota finala quinta il rumantsch per 50% sco lingua materna.

Vendita

Qua vegn instruida mintgamai ina lecziun rumantsch per emna.

Scola industrialia Samedan

L'instrucziun dals roms da furmaziun generala e dals roms davart la professiun vegn savens dada en trais linguas (tudestg, rumantsch, talian).

En l'instrucziun dals roms da furmaziun dastgan las emprendistas ed ils emprendists far tut las lavurs en scrit (p.ex. correspundenza, cumponiments, exercizis da lingua) en rumantsch sco er tegnair tut ils referats en rumantsch. Il medem vala per ils examens finals en scrit.

Sche l'interess è grond avunda e sche quai è pussaivel d'organisar vegn in tema instrui (mintgamai durant 7 emnas) exclusivamain en rumantsch durant ils emprims dus onns da l'emprendissadi.

Las emprendistas ed ils emprendists applitgeschan il rumantsch tant en scrit sco er a bucca succeda sin basa facultativa. Per motivs organisatorics na pon vegnir purschidas naginas lecziuns puramain rumantschas.

I vegn fatg diever vivamain da questa purschida ed il concept descrit qua survart davart l'integraziun dal rumantsch en l'instrucziun è sa cumprovà fitg bain.

Lit. e ii: Universitads

Naginas midadas essenzialas cumpareglià cun il segund rapport .

Lit. f iii: Furmaziun da creschids

Naginas midadas essenzialas cumpareglià cun il segund rapport .

lit. g: Instrucziun d'istorgia e da cultura en la lingua regiunala u minoritara

Ils ultims onns èn vegnidas stgaffidas duas ovras da standard impurtantas davart la lingua e cultura rumantscha: la publicaziun "Istorgia grischuna", in'istorgia dal Grischun en analogia tar il "Handbuch der Bündner Geschichte", dentant cun accentuar ils aspects da la lingua e cultura rumantscha. Sco versiun rumantscha dal "Historisches Lexikon der Schweiz" èn ultra da quai vegnids publitgads online emprims artitgels dal "Lexicon istoric retic".

Lit. h: Scolaziun da las personas d'instrucziun

Davart la scolaziun da las personas d'instrucziun vesair las explicaziuns concernent ils secturs da scola correspundents.

Lit. i:

Naginas midadas essenzialas cumpareglià cun il segund rapport .

Il sboz per la lescha chantunala da linguas cuntegna las suandantas disposiziuns davart il sector da scola:

Art. 20

¹ Las vischnancas reglan en la constituziun communal la linguas da scola per l'instrucziun en la scola populara.

² La classificaziun da las vischnancas en vischnancas monolinguas ed en vischnancas bilinguas succeda conform a las disposiziuns davart las linguas uffizialas.

³ Sin dumonda da la vischnanca po la regenza permetter – en l'interess da mantegnair ina lingua minoritara dal chantun – excepziuns tar la tscherna da la lingua da scola.

⁴ En cas d'ina fusiun da vischnancas monolinguas e da vischnancas bilinguas sto vegnir prendì resguard en moda adequata da la lingua tradiziunala da las minoritads en l'instrucziun.

Art. 21

¹ En vischnancas monolinguas succeda l'instrucziun en l'emprima lingua en la lingua uffiziala da la vischnanca. Ellas procuran che l'emprima lingua vegnia tgirada spezialmain sin tut ils stgalims da scola.

² La determinaziun da la segunda lingua succeda tenor ils principis da la lescha chantunala da scola.

Art. 22

¹ En vischnancas bilinguas cun ina part d'almain 20 pertschient da commembras e da commembers d'ina minoritad linguistica tradiziunala succeda l'instrucziun en l'emprima lingua en la lingua da la minoritad.

² En vischnancas bilinguas cun ina part da commembras e da commembers d'ina minoritad linguistica tradiziunala sut 20 pertschient po la regenza permetter – sin dumonda da la vischnanca – da manar ina scola populara bilingua.

³ En vischnancas cun ina part da commembras e da commembers d'ina minoritad linguistica tradiziunala da tschintg fin diesch pertschient sto vegnir purschì il rumantsch u il talian sco rom obligatori per eleger durant il temp da scola obligatori.

Art. 23

En vischnancas monolinguas cun rumantsch u cun talian sco lingua uffiziala sco er en vischnancas bilinguas, en las qualas il rumantsch u il talian è la lingua tradiziunala da la minoritad, creeschan las vischnancas purschidas per persunas d'autras linguas per che quellas possian emprender las linguas tradiziunalas e per ch'ellas possian meglierar lur cumpetenza linguistica en talas.

Art. 24

¹ Midadas da la lingua communal uffiziala e da la lingua communal da scola èn suttamessas a la votaziun dal pievel en la vischnanca. En quest connex ston vegnir observadas las directivas e las prescripziuns dal dretg surordinà.

² Ina midada da la lingua communal uffiziala e da la lingua communal da scola vala sco acceptada, sche dus terzs da las votantas e dals votants han approvà la midada, e quai suenter avair deducì ils scrutinis vids e nunvalaivels.

³ Conclus davart midadas da la lingua communal uffiziala e da la lingua communal da scola basegnan l'approvaziun da la regenza ed entran en vigur cun il conclus d'approvaziun.

⁴ La regenza conceda l'approvaziun, sche las premissas dal dretg surordinà, spezialmain la realisaziun regulara da la votaziun dal pievel, èn vegnidas observadas.

2.2 Artitgel 9: Autoritads giudizialas

a. Disposiziuns applitgabras

Al. 1 lit. a ii, a iii, b ii, b iii, c ii, al. 2 lit. a, al. 3

b. Mesiras da realisaziun

Al. 1 lit. a ii ed iii: Proceduras penalas

Lit. b ii ed iii: Proceduras da dretg civil

Lit. c ii: Proceduras davant dretgiras per fatgs administrativs

Cf. qua survart las explicaziuns davart la recumandaziun 2 dal comité da las ministras e dals ministers. Ultra da quai qua sutvart las explicaziuns davart il sector "lingua da dretgira" en il sboz da la lescha da linguas.

Al. 2 lit. a: Validitad giuridica da documents

Posiziun tar la recumandaziun § 83 dal rapport da las expertas e dals experts:

La translaziun en rumantsch grischun dal cudesch da documents grischun ch'è vegnida menziunada gia en il segund rapport è sa retardada in pau per differentes motivs: D'ina vart è vegnids lantschads projects pli gronds en quest sector ("refurma da la giustizia 2", cf. latiers qua survart las explicaziuns davart la recumandaziun 2 dal comité da las ministras e dals ministers, sco er la lescha da linguas). Da l'autra vart han motivs da la politica da personal chaschunà ch'il project vegn prendì per mauns probablamain pir en la perioda 2005/2006.

Cf. ultra da quai qua sutvart las explicaziuns davart il sector "lingua da dretgira" en il sboz da la lescha da linguas.

Al. 3: Texts legislativs

Posiziun tar la recumandaziun § 86 dal rapport da las expertas e dals experts:

Dapi l'introducziun dal rumantsch grischun sco lingua uffiziala dal chantun l'onn 2001 (cf. las explicaziuns en il segund rapport) vegn il cudesch da dretg grischun translata cumpletmain en rumantsch grischun. Quest project duai vegnir terminà il decurs da l'onn 2006. Sper la versiun stampada vegn l'entira collecziun dal dretg rumantscha – analogamain al tudestg ed al talian – er rendida accessibla en furma digitala sur la homepage dal chantun.

Il sboz per la lescha chantunala da linguas cuntegna las suandantas disposiziuns davart il sector da la "lingua da dretgira":

Art. 6

¹ La presidenta u il president da la dretgira fixescha a norma da questa lescha, en tge lingua uffiziala che la procedura giudiziala vegn fatga.

² En las tractativas s'expriman las commembras ed ils commembers da las dretgiras en la lingua uffiziala da lur tscherna.

³ Sentenzias, conclus e disposiziuns vegnan redigids en la lingua uffiziala, en la quala la procedura giudiziala è vegnida fatga.

⁴ Sch'ina partida sa mo in'autra lingua uffiziala, ordinescha la presidenta u il president da la dretgira sin dumonda ina translaziun gratuita da la procedura respectivamain da la sentenza.

⁵ En enclegientscha cun las partidas è admissa ina divergenza da las disposiziuns da questa lescha.

Art. 7

¹ A las dretgiras chantunalas pon las partidas duvrar ina lingua uffiziala dal chantun per lur scrittiras giuridicas e per lur inoltraziuns.

² En proceduras civilas ed en proceduras penalas d'emprima istanza vegn la tractativa principala fatga per regla en la lingua uffiziala, la quala la partida atgisada respectivamain la persuna atgisada discorra. Proceduras da meds legals vegnan fatgas per regla en la lingua uffiziala da la decisiun contestada.

³ En proceduras giudizialas da dretg public sa drizza la lingua da procedura tenor la lingua uffiziala da la decisiun contestada respectivamain da la partida atgisada.

Art. 8

¹ Districts che sa cumponan da circuls monolings cun ina lingua uffiziala identica valan sco districts monolings. La lingua uffiziala d'in district monoling correspunda a tala dals circuls.

² Scrittiras giuridicas ed inoltraziuns sco er tractativas succedan en la lingua uffiziala.

Art. 9

¹ Districts che sa cumponan da circuls monolings cun differentas linguas uffizialas respectivamain da circuls plurilings valan sco districts plurilings. Las linguas uffizialas d'in district pluriling èn tut las linguas uffizialas dals circuls.

² Las partidas pon duvrar ina lingua uffiziala dal district per lur scrittiras giuridicas e per lur inoltraziuns.

³ La tractativa principala vegn per regla fatga en la lingua uffiziala, la quala la partida atgisada respectivamain la persuna atgisada dumogna.

Art. 10

Sche plazzas en l'administraziun chantunala duain vegnir occupadas, duai per regla – sche las qualificaziuns èn las medemas – vegnir dada la preferenza a quellas candidatas ed a quels candidats che han enconuschientschas da duas u eventualmain da trais linguas uffizialas.

2.3 Artitgel 10: Autoritads administrativas ed interpresas publicas da servetschs

a. Disposiziuns applitgabras

Al. 1 lit. a i, b, c, al. 2 lit. a, f, g, al. 3 lit. b, al. 4 lit. a, c, al. 5

b. Mesiras da realisaziun

Al. 1 lit. a i: Autoritads chantunalas

Posiziun tar la recumandaziun § 93 dal rapport da las expertas e dals experts:

Cf. qua survart las explicaziuns davart la recumandaziun 2 dal comité da las ministras e dals ministers sco er qua sutvart las explicaziuns davart il sector "linguas uffizialas" en il sboz da la lescha da linguas.

Posiziun tar la recumandaziun § 108 dal rapport da las expertas e dals experts:

Cf. qua sutvart las explicaziuns davart il sector "linguas uffizialas" en il sboz da la lescha da linguas.

Lit. b e c: Disposiziuns administrativas e formulars

Posiziun tar la recumandaziun § 96 dal rapport da las expertas e dals experts:

Cf. qua survart las explicaziuns davart la recumandaziun 2 dal comité da las ministras e dals ministers sco er qua sutvart las explicaziuns davart il sector "linguas uffizialas" en il sboz da la lescha da linguas.

Al. 2 lit. a, f: Diever da las linguas regiunalas u minoritaras tras las autoritads regiunalas u localas

Las infurmaziuns supplementaras ch'èn vegnidas giavischadas dal comité d'expertas e d'experts davart las incumbensas da las corporaziuns regiunalas (§ 114): Las corporaziuns regiunalas èn fusiuns da vischnancas per ademplir incumbensas regiunalas (cf. art. 69 CC). Ellas adempleschan quellas incumbensas che vegnan delegadas ad ellas tras las vischnancas. In mandat en il sector linguistic è l'excepciun. In tal na datti ni en la Surselva ni en il Grischun central. La pro Engiadina bassa ha dentant in mandat en quest sector.

Posiziun tar la recumandaziun § 105 (sco er tar § 109) dal rapport da las expertas e dals experts:

Cf. qua sutvart las explicaziuns davart il sector "linguas uffizialas" en il sboz da la lescha da linguas.

Lit. g: Nums locals

Naginas midadas essenzialas cumpareglià cun il segund rapport .

Al. 3 lit. b: Furnir prestaziuns da servetsch

Cf. qua sutvart las explicaziuns davart il sector "linguas uffizialas" en il sboz da la lescha da linguas.

Al. 4 lit. a: Servetsch da translaziuns

Naginas midadas essenzialas cumpareglià cun il segund rapport .

lit. c: Enconuschientschas d'ina lingua regionala u minoritara

Cf. qua sutvart las explicaziuns davart il sector "linguas uffizialas" en il sboz da la lescha da linguas.

Al. 5: Nums da famiglia

Naginas midadas essenzialas cumpareglià cun il segund rapport .

Il sboz per la lescha chantunala da linguas cuntegna las suandantas disposiziuns davart il sector da las "linguas uffizialas":

Linguas uffizialas dal chantun

Art. 3

¹ Las linguas uffizialas dal chantun vegnan applitgadas en la legislaziun, en l'applicaziun dal dretg ed en la giurisdicziun.

² Las burgaisas ed ils burgais pon sa drizzar a las autoritads communalas en ina da las linguas uffizialas da lur elecziun.

³ Las autoritads chantunalas e las dretgiras chantunalas utiliseschan en la communicaziun en scrit las linguas uffizialas en lur furmas da standard.

⁴ La furma rumantscha da standard per las autoritads chantunalas è il rumantsch grischun. Las persunas da lingua rumantscha pon sa drizzar al chantun en ils idioms u en rumantsch grischun.

Art. 4

¹ En las consultaziuns dal cussegl grond ed en sias cumissiuns s'exprima mintga commembra e mintga commember en la lingua uffiziala ch'ella u ch'el elegia.

² Mintga commembra e mintga commember dal cussegl grond è autorisà da pretender la translaziun da dumondas en ina lingua uffiziala ch'ella u ch'el chapescha.

³ Texts uffizials ch'èn previs per la publicaziun en il cudesch da dretg grischun ston esser avant maun en tutt las linguas uffizialas per il tractament en il cussegl grond ed en sias cumissiuns.

Art. 5

¹ Las commembras ed ils commembers da la regenza lavuran en la lingua uffiziala da lur elecziun.

² La regenza regla en in'ordinaziun speziala la translaziun da texts uffizials, da publicaziuns uffizialas, da documents uffizials, da la corrispondenza uffiziala sco er d'inscripziuns d'edifizis publics en rumantsch ed en talian.

³ Il chantun promova las enconuschientschas da ses persunal en las linguas uffizialas dal chantun.

Linguas uffizialas dals circuls e da las vischnancas

Art. 17

¹ Las vischnancas determineschan lur linguas uffizialas en la constituziun communal.

² Vischnancas cun ina part da commembras e da commembers d'ina minoritad linguistica tradiziunala d'almain 50 pertschient valan sco vischnancas monolinguas. En questas vischnancas è la lingua da las commembras e dals commembers da la minoritad linguistica tradiziunala la lingua uffiziala da la vischnanca.

³ Vischnancas cun ina part da commembras e da commembers d'ina minoritad linguistica tradiziunala tranter 10 e 50 pertschient valan sco vischnancas bilinguas.

⁴ La basa per fixar la part procentuala d'ina lingua uffiziala dal chantun è il resultats da l'ultima dumbraziun federala dal pievel.

Art. 18

¹ Vischnancas monolinguas èn obligadas da far diever da lur lingua uffiziala en il rom da lur cumpetenzas, spezialmain en la radunanza communal, tar votaziuns communalas, tar communicaziuns e publicaziuns communalas, en il contact uffizial cun la populaziun sco er tar inscripziuns da locals uffizials. Tar inscripziuns privatas che sa drizzan a la publicitad sto vegnir resguardada la lingua uffiziala en moda adequata.

² En vischnancas bilinguas sto vegnir fatg diever en moda adequata da domaduas linguas uffizialas.

³ Corporaziuns da vischnancas sco er organisaziuns ed instituziuns regiunalas prendan resguard da la situaziun linguistica da las singulas vischnancas en moda adequata.

⁴ Las vischnancas reglan ils detagls davart il champ d'applicaziun da lur linguas uffizialas en cooperaziun cun ils posts spezialisads cumpetents dal chantun.

Art. 19

¹ Circuls che sa cumponan da vischnancas monolinguas cun ina lingua uffiziala identica valan sco circuls monolings. La lingua uffiziala da quests circuls è la lingua uffiziala da las vischnancas affiliadas.

² Circuls che sa cumponan da vischnancas cun differentas linguas uffizialas respectivamain da vischnancas plurilinguas valan sco circuls plurilings. Las linguas uffizialas da quests circuls èn tut las linguas uffizialas da las vischnancas che furman il circul.

³ Per proceduras da dretg civil e da dretg penal avant la presidenta circuitala u avant il president circuital vegnan applitgadas las disposiziuns davart las dretgiras districtualas conform al senn.

⁴ Ils circuls reglan ils detagls davart il champ d'applicaziun da lur linguas uffizialas en cooperaziun cun ils posts spezialisads cumpetents dal chantun.

2.4 Artitgel 11: Medias

a. Disposiziuns applitgabras

Al. 1 lit. a iii, b i, c ii, e i, f i, al. 3

b. Mesiras da realisaziun

Al. 1 lit. a iii: Emissiuns en las linguas regiunalas u minoritaras

Posiziun tar las recumandaziuns § 124 sco er § 128 dal rapport da las expertas e dals experts:

Cf. qua survart las explicaziuns davart la recumandaziun 4 dal comité da las ministras e dals ministers.

Lit. b i e lit. c ii: Emettur d'emissziuns da radio e chanel da televisiun en las linguas regiunalas u minoritaras

Radio e televisiun rumantscha dischlocheschan l'onn 2006 en il center da medias cuminaivel construi da nov a Cuira. Suentar questa reuniun locala e suenter in'actualisaziun tecnica da l'infrastructura èsi previs d'extender successivamain il temp d'emissziun.

Lit. e i ed f i: Medias stampadas

En quest connex explitgescha il sboz da la nova lescha da linguas:

Art. 12

¹ Per mantegnair e per promover las medias rumantschas po il chantun pagar annualmain contribuziuns chantunalas:

a) ad in'agentura da novitads rumantscha;

b) per cumpensar prestaziuns impurtantas da las gasettas rumantschas che mantegnan las linguas, uschenavant che quellas na pon betg vegnir prestadas uschia ch'ellas cuvran ils custs.

² La concessiun da contribuziuns vegn fatga dependenta da l'observaziun da cunvegns da prestaziun tranter il chantun e las instituziuns cun dretg da contribuziun.

³ Las cunvegns da prestaziun, il preventiv, il rapport annual ed il quint annual ston vegnir sutmess a la regenza per l'approvaziun.

Al. 3:

Las infurmaziuns supplementaras ch'èn vegnidas giavischadas dal comité d'expertas e d'experts concernent il resguard da la populaziun rumantscha en il sector da la libertad da las medias e da la varietad da medias (§ 132):

vesair las explicaziuns en l'emprima part cifra 1.2 sco er cifra 5.

2.5 Artitgel 12: Activitads culturalas ed indrizs culturalas

a. Disposiziuns applitgabras

Al. 1 lit. a, b, c, e, f, g, h, al. 2, al. 3

b. Mesiras da realisaziun

Naginas midadas essenzialas cumpareglià cun il segund rapport . Las explicaziuns tar quest sector, formuladas en il sboz da la lescha chantunala da linguas, correspundan per gronda part a las disposiziuns ch'eran cuntegnidas fin uss en la lescha chantunala per promover la cultura:

Art. 11

¹ Il chantun paga mintg'onn contribuziuns regularas ad instituziuns che adempleschan incumbensas surregionalas per mantegnair e per promover il rumantsch ed il talian.

² La concessiun da contribuziuns vegn fatga dependenta da l'observaziun da cunvegns da prestaziun tranter il chantun e las instituziuns cun dretg da contribuziun.

³ Las cunvegns da prestaziun, il preventiv, il rapport annual ed il quint annual ston vegnir sutmess a la regenza per l'approvaziun.

Art. 13

¹ Il chantun po pagar contribuziuns per:

a) mesiras e projects da vischnancas, d'instituziuns publicas e privatas sco er da personas privatas per mantegnair e per promover il rumantsch ed il talian sco er la trilinguitad chantunala;

b) mesiras e projects per la chapientscha tranter las cuminanze linguisticas;

c) elavurar, translatar e publitgar lavurs scientificas davart la plurilinguitad sco er davart la politica da linguas e da chapientscha;

d) la translaziun d'ovras litteraras en rumantsch;

e) curs da rumantsch u da talian per integrar personas d'autras linguas.

² Las contribuziuns chantunalas vegnan fatgas dependentas spezialmain da la qualitat da la mesira, da sia impurtanza linguistic-regiunala sco er da ses effect per mantegnair e per promover la lingua.

Art. 14

¹ Las contribuziuns chantunalas vegnan fatgas dependentas d'atgnas prestaziuns adequatas da las vischnancas, d'instituziuns publicas e privatas u da personas privatas.

² A projects che han oravant tut ina finamira da rendita, na vegnan pajadas naginas contribuziuns chantunalas.

Art. 15

Las vischnancas prendan mesiras per mantegnair e per promover la lingua da lur minoritad linguistica tradiziunala.

2.6 Artitgel 13: Vita economica e sociala

a. Disposiziuns applitgables

Al. 1 lit. d, al. 2 lit. b

b. Mesiras da realisaziun

Naginas midadas essenzialas cumpareglià cun il segund rapport .

2.7 **Artitgel 14: Barat transcunfinal**

a. Disposiziuns applitgables

ILit. A, b

b. Mesiras da realisaziun

Lit. A, b:

Las infurmaziuns supplementaras ch'èn vegnidas giavischadas dal comité d'expertas e d'experts davart il barat transcunfinal tranter la Rumantschas ed ils Rumantschs dal Grischun e las Ladinhas ed ils Ladins dal Tirol dal sid e las Furlanas ed ils Furlans: Ils ultims onns èn s'intensivads ils contacts spezialmain tar las Ladinhas e tar ils Ladins dal Tirol dal sid. Las gruppas da contact che sa scuntran in pèr giadas l'onn consistan da represchentaziuns dals parlaments correspundents, dals uffizis da cultura sco er da las instituziuns linguisticas e da las medias. Divers projects d'in barat cultural èn gia vegnids lantschads. Proximamain duai vegnir installada ina pagina d'internet cuminaivla. Ina integrasiun dal Friul en las structuras existentas vegn tratga en considerasiun pli tard.

3. **Mesiras per promover il talian tenor las disposiziuns da promoziun da la charta**

Remartgas da princip: Il sboz per ina lescha chantunala da linguas circumscriba – sco per il rumantsch – er per la lingua taliana ils instruments da promoziun ils pli impurtants che duain vegnir applitgads en il proxim futur. Qua sutvart duain las explicaziuns correspundentas vegnir repetidas anc ina giada. Ultra da quai vegn entrà en las recumandaziuns ed en il basegn d'infurmaziun dal comité d'expertas e d'experts.

3.1 **Artitgel 8: Furmaziun**

a. Disposiziuns applitgables

Al. 1 lit a iv, b i, c ii, d iii, f iii, g, h, i

b. Mesiras da realisaziun

Il sboz per la lescha chantunala da linguas cuntegna las suandantas disposiziuns davart il sector da scola:

Art. 20

¹ Las vischnancas reglan en la constituziun communal las linguas da scola per l'instrucziun en la scola populara.

² La classificaziun da las vischnancas en vischnancas monolinguas ed en vischnancas bilinguas succeda conform a las disposiziuns davart las linguas uffizialas.

³ Sin dumonda da la vischnanca po la regenza permetter – en l'interess da mantegnair ina lingua minoritara dal chantun – excepziuns tar la tscherna da la lingua da scola.

⁴ En cas d'ina fusiun da vischnancas monolinguas e da vischnancas bilinguas sto vegnir preni resguard en moda adequata da la lingua tradiziunala da las minoritads en l'instrucziun.

Art. 21

¹ En vischnancas monolinguas succeda l'instrucziun en l'emprima lingua en la lingua uffiziala da la vischnanca. Ellas procuran che l'emprima lingua vegnia tgirada spezialmain sin tut ils stgalims da scola.

² La determinaziun da la segunda lingua succeda tenor ils princips da la lescha chantunala da scola.

Art. 22

¹ En vischnancas bilinguas cun ina part d'almain 20 pertschient da commembras e da commembers d'ina minoritad linguistica tradiziunala succeda l'instrucziun en l'emprima lingua en la lingua da la minoritad.

² En vischnancas bilinguas cun ina part da commembras e da commembers d'ina minoritad linguistica tradiziunala sut 20 pertschient po la regenza permetter – sin dumonda da la vischnanca – da manar ina scola populara bilingua.

³ En vischnancas cun ina part da commembras e da commembers d'ina minoritad linguistica tradiziunala da tschintg fin diesch pertschient sto vegnir purschi il rumantsch u il talian sco rom obligatori per eleger durant il temp da scola obligatori.

Art. 23

En vischnancas monolinguas cun rumantsch u cun talian sco lingua uffiziala sco er en vischnancas bilinguas, en las qualas il rumantsch u il talian è la lingua tradiziunala da la minoritad, creeschan las vischnancas purschidas per personas d'autras linguas per che quellas possian emprender las linguas tradiziunalas e per ch'ellas possian meglierar lur cumpetenzia linguistica en talas.

Art. 24

¹ Midadas da la lingua communal uffiziala e da la lingua communal da scola èn suttamessas a la votaziun dal pievel en la vischnanca. En quest connex ston vegnir observadas las directivas e las prescripziuns dal dretg surordinà.

² Ina midada da la lingua communal uffiziala e da la lingua communal da scola vala sco acceptada, sche dus terzs da las votantas e dals votants han approvà la midada, e quai suenter avair deducì ils scrutinis vids e nunvalaivels.

³ Conclus davart midadas da la lingua communal uffiziala e da la lingua communal da scola basegnan l'approvaziun da la regenza ed entran en vigur cun il conclus d'approvaziun.

⁴ La regenza conceda l'approvaziun, sche las premissas dal dretg surordinà, spezialmain la realisaziun regulara da la votaziun dal pievel, èn vegnidas observadas.

3.2 *Artitgel 9: Autoritads giudizialas*

a. Disposiziuns applitgabras

Al. 1 lit. a ii, a iii, b ii, b iii, c ii, al. 2 lit. a, al. 3

b. Mesiras da realisaziun

Posiziun tar la recumandaziun § 138 dal rapport da las expertas e dals experts:
cf. l'artitgel 9 dal sboz da la lescha da linguas

Il sboz per la lescha chantunala da linguas cuntegna las suandantas disposiziuns davart il sector da la "lingua da dretgira":

Art. 6

¹ La presidenta u il president da la dretgira fixescha a norma da questa lescha, en tge lingua uffiziala che la procedura giudiziala vegn fatga.

² En las tractativas s'expriman las commembras ed ils commembers da las dretgiras en la lingua uffiziala da lur tscherna.

³ Sentenzias, conclus e disposiziuns vegnan redigids en la lingua uffiziala, en la quala la procedura giudiziala è vegnida fatga.

⁴ Sch'ina partida sa mo in'otra lingua uffiziala, ordinescha la presidenta u il president da la dretgira sin dumonda ina translaziun gratuita da la procedura respectivamain da la sentenza.

⁵ En enclegientscha cun las partidas è admissa ina divergenza da las disposiziuns da questa lescha.

Art. 7

¹ A las dretgiras chantunalas pon las partidas duvrar ina lingua uffiziala dal chantun per lur scrittiras giuridicas e per lur inoltraziuns.

² En proceduras civilas ed en proceduras penals d'emprima istanza vegn la tractativa principala fatga per regla en la lingua uffiziala, la quala la partida atgisada respectivamain la persuna atgisada discorra. Proceduras da meds legals vegnan fatgas per regla en la lingua uffiziala da la decisiun contestada.

³ En proceduras giudizialas da dretg public sa drizza la lingua da procedura tenor la lingua uffiziala da la decisiun contestada respectivamain da la partida atgisada.

Art. 8

¹ Districts che sa cumponan da circuls monolings cun ina lingua uffiziala identica valan sco districts monolings. La lingua uffiziala d'in district monoling correspunda a tala dals circuls.

² Scrittiras giuridicas ed inoltraziuns sco er tractativas succedan en la lingua uffiziala.

Art. 9

¹ Districts che sa cumponan da circuls monolings cun differentas linguas uffizialas respectivamain da circuls plurilings valan sco districts plurilings. Las linguas uffizialas d'in district pluriling èn tut las linguas uffizialas dals circuls.

² Las partidas pon duvrar ina lingua uffiziala dal district per lur scrittiras giuridicas e per lur inoltraziuns.

³ La tractativa principala vegn per regla fatga en la lingua uffiziala, la quala la partida atgisada respectivamain la persuna atgisada dumogna.

Art. 10

Sche plazzas en l'administraziun chantunala duain vegnir occupadas, duai per regla – sche las qualificaziuns èn las medemas – vegnir dada la preferenza a quellas candidatas ed a quels candidats che han enconuschientschas da duas u eventualmain da trais linguas uffizialas.

3.3 Artitgel 10: Autoritads administrativas ed interpresas publicas da servetschs

a. Disposiziuns applitgabras

Al. 1 lit. a i, b, c, al. 2 lit. a, f, g, al. 3 lit. b, al. 4 lit. a, c, al. 5

b. Mesiras da realisaziun

Posiziun tar la recumandaziun § 150 dal rapport da las expertas e dals experts:
cf. l'artitgel 4 dal sboz da la lescha chantunala da linguas.

Las infurmaziuns supplementaras ch'èn vegnidas giavischadas dal comité d'expertas e d'experts davart las incumbensas da las corporaziuns regiunalas (§ 152): Las corporaziuns regiunalas èn fusiuns da vischnancas per ademplir incumbensas regiunalas (cf. art. 69 CC). Ellas adempleschan quellas incumbensas che vegnan delegadas ad ellas tras las vischnancas. In mandat en il sector linguistic n'enconuscha il Grischun talian betg.

Il sboz per la lescha chantunala da linguas cuntegna las suandantas disposiziuns davart il sector da las "linguas uffizialas":

Linguas uffizialas dal chantun

Art. 3

¹ Las linguas uffizialas dal chantun vegnan applitgadas en la legislaziun, en l'applicaziun dal dretg ed en la giurisdicziun.

² Las burgaisas ed ils burgais pon sa drizzar a las autoritads communalas en ina da las linguas uffizialas da lur elecziun.

³ Las autoritads chantunalas e las dretgiras chantunalas utiliseschan en la communicaziun en scrit las linguas uffizialas en lur furmas da standard.

⁴ La furma rumantscha da standard per las autoritads chantunalas è il rumantsch grischun. Las persunas da lingua rumantscha pon sa drizzar al chantun en ils idioms u en rumantsch grischun.

Art. 4

¹ En las consultaziuns dal cussegl grond ed en sias cumissiuns s'exprima mintga commembra e mintga commember en la lingua uffiziala ch'ella u ch'el elegia.

² Mintga commembra e mintga commember dal cussegl grond è autorisà da pretender la translaziun da dumondas en ina lingua uffiziala ch'ella u ch'el chapescha.

³ Texts uffizials ch'èn previs per la publicaziun en il cudesch da dretg grischun ston esser avant maun en tuttas linguas uffizialas per il tractament en il cussegl grond ed en sias cumissiuns.

Art. 5

¹ Las commembras ed ils commembers da la regenza lavuran en la lingua uffiziala da lur elecziun.

² La regenza regla en in'ordinaziun speziala la translaziun da texts uffizials, da publicaziuns uffizialas, da documents uffizials, da la correspundenza uffiziala sco er d'inscripziuns d'edifizis publics en rumantsch ed en talian.

³ Il chantun promova las enconuschientschas da ses persunal en las linguas uffizialas dal chantun.

Linguas uffizialas dals circuls e da las vischnancas

Art. 17

¹ Las vischnancas determineschan lur linguas uffizialas en la constituziun communal.

² Vischnancas cun ina part da commembras e da commembers d'ina minoritad linguistica tradiziunala d'almain 50 pertschient valan sco vischnancas monolinguas. En questas vischnancas è la lingua da las commembras e dals commembers da la minoritad linguistica tradiziunala la lingua uffiziala da la vischnanca.

³ Vischnancas cun ina part da commembras e da commembers d'ina minoritad linguistica tradiziunala tranter 10 e 50 pertschient valan sco vischnancas bilinguas.

⁴ La basa per fixar la part procentuala d'ina lingua uffiziala dal chantun èn ils resultats da l'ultima dumbraziun federala dal pievel.

Art. 18

¹ Vischnancas monolinguas èn obligadas da far diever da lur lingua uffiziala en il rom da lur cumpetenzas, spezialmain en la radunanza communal, tar votaziuns communalas, tar comunicaziuns e publicaziuns communalas, en il contact uffizial cun la populaziun sco er tar inscripziuns da locals uffizials. Tar inscripziuns privatas che sa drizzan a la publicitad sto vegnir resguardada la lingua uffiziala en moda adequata.

² En vischnancas bilinguas sto vegnir fatg diever en moda adequata da domaduas linguas uffizialas.

³ Corporaziuns da vischnancas sco er organisaziuns ed instituziuns regiunalas prendan resguard da la situaziun linguistica da las singulas vischnancas en moda adequata.

⁴ Las vischnancas reglan ils detagls davart il champ d'applicaziun da lur linguas uffizialas en cooperaziun cun ils posts spezialisads cumpetents dal chantun.

Art. 19

¹ Circuls che sa cumponan da vischnancas monolinguas cun ina lingua uffiziala identica valan sco circuls monolings. La lingua uffiziala da quests circuls è la lingua uffiziala da las vischnancas affiliadas.

² Circuls che sa cumponan da vischnancas cun differentas linguas uffizialas respectivamain da vischnancas plurilinguas valan sco circuls plurilings. Las linguas uffizialas da quests circuls èn tut las linguas uffizialas da las vischnancas che furman il circol.

³ Per proceduras da dretg civil e da dretg penal avant la presidenta cirquitala u avant il president cirquital vegnan applitgadas las disposiziuns davart las dretgiras districtualas conform al senn.

⁴ Ils circuls reglan ils detagls davart il champ d'applicaziun da lur linguas uffizialas en cooperaziun cun ils posts spezialisads cumpetents dal chantun.

3.4 *Artitgel 11: Medias*

a. Disposiziuns applitgables

Al. 1 lit. a i, e i, al. 3

b. Mesiras da realisaziun

Las infurmaziuns supplementaras ch'èn vegnidas giavischadas dal comité d'expertas e d'experts concernent il resguard da la populaziun taliana en il sector da la libertad da las medias e da la varietad da medias (§ 156) sa chatta en l'emprima part tar la cifra 5.1.

3.5 *Artitgel 12: Activitads culturalas ed indrizs culturalas*

a. Disposiziuns applitgables

Al. 1 lit. a, b, c, d, e, f, g, h, al. 2, al. 3

b. Mesiras da realisaziun

Las explicaziuns tar quest sector, formuladas en il sboz da la lescha chantunala da linguas, correspundan per gronda part a las disposiziuns ch'eran cuntegnidas fin uss en la lescha chantunala per promover la cultura:

Art. 11

¹ Il chantun paja mintg'onn contribuziuns regularas ad instituziuns che adempleschan incumbensas surregionalas per mantegnair e per promover il rumantsch ed il talian.

² La concessiun da contribuziuns vegn fatga dependenta da l'observaziun da cunvegns da prestaziun tranter il chantun e las instituziuns cun dretg da contribuziun.

³ Las cunvegns da prestaziun, il preventiv, il rapport annual ed il quint annual ston vegnir suttamess a la regenza per l'approvaziun.

Art. 13

¹ Il chantun po pajar contribuziuns per:

- a) mesiras e projects da vischnancas, d'instituziuns publicas e privatas sco er da persunas privatas per mantegnair e per promover il rumantsch ed il talian sco er la trilinguitad chantunala;
- b) mesiras e projects per la chapientscha tranter las cuminanzas linguisticas;
- c) elavurar, translatar e publitgar lavurs scientificas davart la plurilinguitad sco er davart la politica da linguas e da chapientscha;
- d) la translaziun d'ovras litteraras en rumantsch;
- e) curs da rumantsch u da talian per integrar persunas d'autras linguas.

² Las contribuziuns chantunalas vegnan fatgas dependentas spezialmain da la qualitat da la mesira, da sia impurtanza linguistic-regiunala sco er da ses effect per mantegnair e per promover la lingua.

Art. 14

¹ Las contribuziuns chantunalas vegnan fatgas dependentas d'atgnas prestaziuns adequatas da las vischnancas, d'instituziuns publicas e privatas u da persunas privatas.

² A projects che han oravant tut ina finamira da rendita, na vegnan pajadas naginas contribuziuns chantunalas.

Art. 15

Las vischnancas prendan mesiras per mantegnair e per promover la lingua da lur minoritad linguistica tradiziunala.

3.6 *Artitgel 13: Vita economica e sociala*

a. Disposiziuns applitgabras

Al. 1 lit. d, al. 2 lit. b

b. Mesiras da realisaziun

Naginas midadas essenzialas cumpareglià cun il segund rapport .

3.7 *Artitgel 14: Barat transcunfinal*

a. Disposiziuns applitgabras

Lit. a, b

b. Mesiras da realisaziun

Naginas midadas essenzialas cumpareglià cun il segund rapport .

INHALTSVERZEICHNIS

INTRODUCZIUN	1
1. INFURMAZIUNS GENERALAS.....	1
1.1 <i>Survista istorica da la politica da lingua svizra</i>	1
1.2 <i>Situaziun demografica e politic-economica</i>	3
1.3 <i>Structura costituziunala ed administrativa</i>	6
2. LINGUAS REGIONALAS U MINORITARAS EN SVIZRA	9
2.1 <i>Linguas en Svizra e lur derasaziun territoriala</i>	9
3. INDICAZIUNS STATISTICAS E GRAFICAS DAVART IL RUMANTSCH E DAVART IL TALIAN	15
3.1 <i>Il talian</i>	15
3.1.1 Tessin	16
3.1.2 Grischun talian.....	17
3.2 <i>Il rumantsch</i>	18
4. LINGUAS MINORITARAS BETG TERRITORIALAS	22
5. MESIRAS ACTUALAS DA LA POLITICA DA LINGUAS	23
5.1 <i>Lescha da linguas</i>	23
5.2 <i>Refurma da l'instrucziun da linguas tar ils chantuns</i>	23
EMPRIMA PART.....	28
1. BASAS GIURIDICAS PER REALISAR LA CHARTA EUROPEICA DA LAS LINGUAS	28
1.1 <i>Il dretg da linguas internaziunal</i>	28
1.2 <i>Il dretg da linguas da la confederaziun</i>	29
1.3 <i>Constituziuns chantunales e regulaziuns chantunales</i>	33
2. ORGANISAZIUNS RELEVANTAS PER LA POLITICA DA LINGUAS E DA CHAPIENTSCHA.....	34
3. COLLAVURAZIUN PER ELAVURAR IL RAPPORT.....	38
4. ACTIVITAD D'INFURMAZIUN CONCERNENT LA CHARTA DA LAS LINGUAS	38
5. REALISAZIUN DA LAS RECUMANDAZIUNS.....	38
5.1 <i>Recumandaziuns 1 – 5 dal comité da las ministras e dals ministers dal cussegl da l'Europa en l'aggiunta dal segund rapport da las expertas e dals experts dals 22 da settember 2004</i>	39
5.2 <i>Mesiras davart ulteriuras recumandaziuns dal rapport da las expertas e dals experts dals 22 da settember 2004</i>	42
5.2.1 <i>Tudestg gualser a Bosco Gurin</i>	42
5.2.2 <i>Il jenic</i>	44
6. ACTIVITAD D'INFURMAZIUN AREGUARD LAS RECUMANDAZIUNS.....	48
7. COLLAVURAZIUN PER REALISAR LAS RECUMANDAZIUNS	49
SEGUNDA PART.....	50
1. MESIRAS PER REALISAR L'ARTITGEL 7 DA LA CHARTA DA LAS LINGUAS	50
2. ULTERIURAS MESIRAS	54
I RAPPORT DAL CHANTUN GRISCHUN DAVART L'APPLICAZIUN DA LA CHARTA EUROPEICA DA LAS LINGUAS REGIONALAS U MINORITARAS	55
1. INFURMAZIUNS GENERALAS.....	55
1.1 <i>Entrada en vigur da la nova costituziun chantunala</i>	55
1.2 <i>Rumantsch grischun en scola</i>	55
1.3 <i>Sboz per ina lescha chantunala da linguas</i>	58
1.4 <i>Dumonda d'augmentar las contribuziuns finanzialas da la confederaziun e dal chantun</i>	60
1.5 <i>Realisaziun da las recumandaziuns dal comité da las ministras e dals ministers</i>	60
2. MESIRAS PER PROMOVER IL RUMANTSCH TENOR LAS DISPOSIZIUNS DA PROMOZIUN DA LA CHARTA	62
2.1 <i>Artitgel 8: Furmaziun</i>	62
2.2 <i>Artitgel 9: Autoritads giudizialas</i>	64
2.3 <i>Artitgel 10: Autoritads administrativas ed interpresas publicas da servetschs</i>	66
2.4 <i>Artitgel 11: Medias</i>	68
2.5 <i>Artitgel 12: Activitads culturalas ed indrizs culturalas</i>	69
2.7 <i>Artitgel 14: Barat transcunfinal</i>	70
3. MESIRAS PER PROMOVER IL TALIAN TENOR LAS DISPOSIZIUNS DA PROMOZIUN DA LA CHARTA	70

3.1	<i>Artitgel 8: Furmaziun</i>	70
3.2	<i>Artitgel 9: Autoritads giudizialas</i>	71
3.3	<i>Artitgel 10: Autoritads administrativas ed interpresas publicas da servetschs.....</i>	72
3.4	<i>Artitgel 11: Medias.....</i>	74
3.5	<i>Artitgel 12: Activitads culturalas ed indrizs culturals</i>	74
3.6	<i>Artitgel 13: Vita economica e sociala.....</i>	75
3.7	<i>Artitgel 14: Barat transcunfinal</i>	75